UNIVERSAL LIBRARY

BENARES SANSKRIT SERIES;

COLLECTION OF SANSKRIT WORKS
EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,
UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.
AND
G. THIBAUT, PH. D.
No. 117.

श्रीमदणुभाष्यम् ।

श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितम् ।

गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितभाष्य-
प्रकाशाख्यव्याख्यासमेतम् ।

श्रीमदाचार्यश्रीवल्लभाधीश्वरशुद्धाद्वैतसंप्रदायविदुषा
रत्नगोपालभट्टेन संशोधितम् ।

ANU BHÂSHYA,

ON BRAHMASÛTRA BY SRÎ VALLABHÂCHÂRYA,
With the Commentary called Bhâshya Prakâsa,
By Goswâmi Srî Purushottamjee Mahârâj.
EDITED BY RATNA GOPÂL BHATTA.

Fasciculus VII.

BENARES:
e Proprietors Messrs. Braj B. Das & C
AND SOLD BY H. D. GUPTA,
Chowkhamba Sanskrit Book Depot.

ed at the Vidyâ Vilâs Press,
BENARES.

1906.

सूचीपत्रम् ।

	०	४	०
गणपाठः	२	८	०
गोलप्रकाशः	०	१	०
गंगालहरी	०	४	०
गुरुतारणी	०	१२	०
[illegible]	०	१	०
	०	१	६
	०	८	०
	०	१	६
	०	२	०
	०	२	०
	४	०	०
	०	१	०
	०	२	०
	०	२	०
	०	१	०
	०	४	०
	१	८	०
	२	०	०
	०	४	०
	४	०	०
	०	२	०
	१	०	०
	०	१	६
	०	१	०
	०	१	६
	१	८	०
	०	१	०
	०	१	०
	३	०	०
	०	८	०
	०	६	०
सिद्धान्तकौमुदी	३	०	०
सिद्धान्तमुक्तावली दिनकरीटिप्पणीसहिता	३	०	०
उपसर्गवृत्ति	०	६	०
क्षेत्रकौमुदी	०	६	०
क्षेत्रसंहिता	२	०	०

येपुनर्मिथ्यात्वं तामसबुद्धयः प्रतिपादयन्ति तैर्ब्रह्मवादाः सूत्र-

---

व्यवहारगोचरत्वसामान्येऽप्येकस्यैवानृताभिसन्धत्वं नोच्येत । किञ्च । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीति भेददृष्ट्यपवादेनैतदेव प्रदर्श्यते । यद्युभयसत्यता स्यान्नानात्वं नापोद्येत । अतोऽनादिकालप्रवृत्ताऽविद्यावशादयं भेदः प्रतिभासते, न तु परमार्थतोऽस्ति । नन्वेवं सति प्रत्यक्षादिप्रमाणानर्थक्यं, विधिनिषेधशास्त्राणां चानर्थक्यं, मोक्षशास्त्रेणानृतेन ब्रह्मज्ञानानुत्पत्तिप्रसङ्गो वा शङ्कनीयः । मिथ्याभूतस्याप्यस्य व्यवहारस्य बाधकप्रत्ययाभावेन प्रवृत्तेः सम्भवात् । प्रत्यक्षादीनां प्रमाणानां विधिनिषेधशास्त्राणां चाप्यविद्यावद्विषयत्वेन बाधकप्रत्ययाभावादेव प्रवृत्तिसम्भवेनानर्थक्याभावात् । मोक्षशास्त्रस्यापि ब्रह्मज्ञानात् प्रागसत्यत्वाप्रतिपत्त्या तस्याप्यप्रतिघातात् । अनृतादपि तस्मात् सत्यज्ञानावाप्तिस्तु यथा स्वप्नात् शुभाशुभसूचनं, लिप्यक्षरेभ्यश्च पारमार्थिकवर्णप्रतिपत्तिस्तथा भविष्यतीति मायामात्रमेवेदं सर्वमिति । तन्मतं सङ्ग्रहेणानूद्य दूषयन्ति । * ये पुनरित्यादि * । * तामसबुद्धय इति * । माया च तमोरूपेति श्रुतेर्मायाकृतबुद्धयः । अयमर्थः । कारणत्वबोधकश्रुतीनां सर्वस्यात्मत्वब्रह्मत्वबोधकश्रुतीनां चानुरोधेन कार्यस्य कारणानन्यत्वे सिद्धेऽग्निस्वाद्यपगमबोधकवाक्यस्य व्याख्यातरीत्यार्थे बुद्धे, ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत् सत्यमित्यत्राप्यणिमपरिचायनार्थस्य सर्वस्यैव सन्निहिततया तत्पदेन परामर्शात् तस्यैव सत्यत्वं विधीयते, सर्वगतमेव चैकत्वमनूद्यत इति मन्तव्यम् । अन्यथा, स आत्मा स सत्यमित्येवं पठेत् । नच तस्करदृष्टान्तस्यानृताभिसन्धत्वोक्त्या नानात्वस्य मिथ्यात्वसिद्धिः । अत्र तत्तत्कार्यार्थे विलक्षणतत्तत्सृष्टिकथनात् । बहु स्यामितीच्छयैकत्वविरुद्धनानात्ववत्, प्रजायेयेतीच्छया सूनृतवाणीरूपर्तविरुद्धाऽतथ्यवाणीरूपानृतात्मकत्वेनाप्यधर्मार्थं भवनाद् व्यवहारगोचरतायां विशेषेणानृताभिसन्धबन्धनस्याप्यधर्ममूलकतया नानात्वमिथ्याभावासाधकत्वात् । अन्यथानृतस्य मिथ्यात्वे तेनात्मान्तर्धानं नोच्येत । तस्य वस्तुकार्यत्वात् । नच तस्य मिथ्यात्वेनानन्तर्धानादेव दाह इति वाच्यम् । श्रुतावनृतकृतान्तर्धानस्यैव दाहहेतुत्वकथनेन तद्विरोधापत्तेः । नच नानात्वदर्शननिन्दया तस्य मिथ्यात्व-

श्रुतिनाशनेन तिलापः कृता वेदितव्याः । अन्तःप्रतिष्ठचोरवधार्थमेवैष आरम्भः । अलौकिकप्रमेये सूत्रानुसारेणैव निर्णय उचितः । न स्वतन्त्रतया किञ्चित् परिकल्पनम् । तर्काप्रतिष्ठानादिति निरा-

---

सिद्धिः । तस्याश्चक्षुषश्चक्षुरित्यादिना ब्रह्मस्वरूपमुपक्रम्य पठितत्वेन ब्रह्मस्वरूप इन्द्रियादिमत्तया जीवदेहवन्नानात्वस्यैव मिथ्यात्वं सिद्ध्यति, न कार्यनानात्वस्येति तस्यात्र वाक्याभासत्वात् । नचानादिकालप्रवृत्ताविद्यावशाद् भेदप्रतिभास इत्यपि युक्तम् । अस्य भेदस्य ब्रह्मेच्छयोक्तत्वात् तस्य च ब्रह्मणः प्रतिभास इति त्रिवृत्करणेक्षण एव प्रसाधितत्वेनास्याविद्याकृतत्वाभावात् । तत्कृतत्वे ब्रह्मणोऽपि जीवतौल्यापत्तेः । अत एवं प्रतिपादनं सूत्रश्रुत्योर्नाशनायैवेति स्वस्याहल्लिकतुल्यतया ब्रह्मवादा अप्येवं स्वार्थत्वेन तिलापः कृता वेद्या इति ।

रामानुजाचार्या, भास्कराचार्याश्चेदं सूत्रं भेदवादनिराकरणाय, मायावादनिराकरणं तु प्रासङ्गिकमिति तं स्वयं दूषयन्ति । तत्राहुः । * अन्तरित्यादि * । तत्र प्रकारमाहुः । * अलौकिकेत्यादि * तथाच मायावादिभिः स्वस्य वेदान्तित्वाभिमानाद् वाक्याभासान्युपन्यस्य श्रुतिसूत्रन्यक्कारेण या कल्पनैतैः शब्दैः क्रियते सैवात्रानन्यत्वसूत्रेण मुख्यतया निवार्यते । अतो भेदवादनिराकृतिरेव प्रासङ्गिकीत्यर्थः । नन्वत्र किं मानमत आहुः । * तर्केत्यादि * काणादैर्हि भेदवादोज्जीवनं, विलक्षणबुद्धिबोध्यत्व–शब्दभेद–कार्यभेद—कालभेदा—ऽऽकारभेदो—त्पत्तिनाशप्रतीति–संख्याभेदैः कारकव्यापारवैयर्थ्योपादनेन च केवलैस्तर्कैः क्रियते । तत्र विलक्षणबुद्धिबोध्यत्वादीनां पञ्चानामेकस्मिन्नपि पुरुषे बालयुवस्थविरादिदशादर्शनेनाभेदसाधकतया साधारणीकरणादुत्पत्तिविनाशयोश्च वृद्ध्यादिवद्भावावस्थान्तरत्वाभ्युपगमेन बहवस्तन्तव, एकः पट इति संख्याभेदस्यापि समुदायस्य कारणत्वाङ्गीकारात् तदभावेन तदनङ्गीकारे च कारणगुणानां कार्यगुणारम्भकत्वात् कार्ये बहुत्वापत्त्या द्रव्यगतावस्थानां कारकव्यापारजन्यतया कारकव्यापारवैयर्थ्यनिरासेन च तर्कैरेव तद् दूष्यते । अतस्तत्र केवलतर्कमूलत्वम् । तच्च

कृतमेव । न वास्मिन्नपि सूत्रे मिथ्यात्वार्थः सम्भवति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपक्रमबाधात् प्रकरणविरोधश्च । अयाविरोध-

---

सूत्रकृता तर्काप्रतिष्ठानकथनादेव निराकृतमिति तदेव मानमतो न तन्निरासे तदाशयः । किन्तु मिथ्यावादनिरास एवाशय इत्यर्थः । ननु सूत्रे तदनन्यत्वमुक्तं, तच्चाभेदपर्यन्तत्वाभावेऽपि भेदव्यासेध-मात्रादुपपद्यते । स च कार्यस्य मिथ्यात्वादतः कथं मिथ्यावादनि-रासार्थमस्यारम्भ इत्युच्यते इत्याशङ्कायामाहुः । * न वेत्यादि * इदं हि सूत्रं, प्रकृतिश्च प्रतिज्ञेति सूत्रोक्तार्थदर्ढीकरणाय प्रणीतम् । श्रुतिविप्रतिषेधपरिहारार्थत्वाद् भेदवादपरिहारार्थत्वाद्वा । उभय-थापि प्रतिज्ञादृष्टान्तश्रुती एवास्योपजीव्ये । तद्यदि सर्वमत्र न स्यात्, किमेकविज्ञानेन विज्ञायेत । किञ्च । विज्ञानं हि भगवतैकादशस्कन्ध एवं लक्षितम् । 'एतदेव हि विज्ञानं न तथैकेन येन यत् । स्थित्युत्पत्त्यप्य-यान् पश्येद् भावानां त्रिगुणात्मनाम् । आदावन्ते च मध्ये च सृज्या-त् सृज्यं यदन्वियात् । पुनस्तत्प्रतिसंक्रामे यच्छिष्येत तदेव सद्' इति । तत्र पूर्वलक्षणं सांख्यानुसारि, द्वितीयं ब्रह्मवादानुसारि । उभयथा-पि विशिष्टज्ञानात्मकं विज्ञानमिति सिद्ध्यति । तच्च विशेषणसत्ता-यामेव घटते । अतो विज्ञानश्रुतिबाधेन तादृशोपक्रमबाधात् सूत्रे त-थार्थो न सम्भवति । किञ्च । प्रकरणमिदं ब्रह्मणः । तत्र सृष्टिद्वारा तत्कारणीभूतं ब्रह्म ज्ञाप्यते बीजाङ्कुरभावेन, यत्रैतच्छुङ्गमुत्पतितं नेदममूलं भविष्यतीति क तस्य मूलं स्यादन्यत्रान्नादेवमेव खलु सौम्यान्नेन शुङ्गेनापो मूलमन्विच्छाद्भिः सौम्य शुङ्गेन तेजोमूलमन्वि-च्छ तेजसा सौम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सौम्येमाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा इत्यादिना । तद् यदि सर्वं मिथ्या स्या-च्छुङ्गमूलभावो विरुद्ध्येत । रजतशुक्त्योः शुङ्गमूलभावस्याप्रसिद्ध-त्वात् । प्रजानां सदायतनत्वसत्प्रतिष्ठत्वे च विरुद्ध्येताम् । शुक्तिर-जते तथात्वाभावात् । एकस्य भ्रमकालेऽन्येन शुक्तिमात्रस्यैव तत्र दर्शनात् । अतः प्रकरणविरोधाच्च सूत्रस्थोऽनन्यशब्दो न मिथ्यात्व-फलक इत्यर्थः । सिद्धमाहुः । * अयेत्यादि * । तथाच्चैवं वेदान्ति-त्वाभिमानिनो दूषणाय श्रुतिसूत्रविरोध एव प्रदर्शनीयो, नाधिकः

भयपरित्यागेनैकमिदं सूत्रमन्यथा योजयन्नतिधृष्ट इत्यलं विस्तरेण ॥ १४ ॥

प्रयासः कर्तव्य इत्यस्माभिरुपेक्षित इत्यर्थः ।

भास्कराचार्यास्तु पूर्वमस्माभिरनूदिता एव मायावादावतरणयुक्तीरुपन्यस्यैवं दूषयन्ति । तथाहि । यन्मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यवधारणात् कारणमेव सत्यं, कार्यमसत्यमिति व्याख्यातं, तत्राऽयं सत्यासत्यविभागः कथमवगतः । न तावत् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । ताभ्यां हीदं सत्यत्वेनैव परिच्छिन्नम् । नच कारणदोषबाधकप्रत्ययौ स्तः । पृथिव्यादिज्ञानस्यासंसारं सर्वेषां प्राणिनामनुवृत्तिदर्शनात् । यदत्राविद्या कारणदोषत्वेनोच्यते, तत्तु तव सिद्धान्तमपि बाधते । यो हि श्रोता मन्ता स प्रागवस्थायामविद्यावानेवेति यथा अविद्यावतां प्रमातॄणामुत्पन्नं भेददर्शनं मिथ्या तथा अद्वैतब्रह्मज्ञानमपीत्यापत्तेः । अतोऽसत्यपि बाधकज्ञाने यदविद्याख्यकारणदोषजन्यत्वाच्छुक्तिरजतज्ञानवदनुमानेन भेदज्ञानस्य मिथ्यात्वं साध्यते । तद् ब्रह्मज्ञानेऽपि तुल्यम् । ब्रह्मज्ञानं मिथ्या। अविद्याख्यकारणदोषजन्यत्वाद्, अविद्यावन्निष्ठत्वाज्जन्यज्ञानत्वाच्च । प्रपञ्चज्ञानवदित्यनुमानस्य तत्रापि सम्भवात् । किञ्चासत्यात् सत्यप्रतिपत्तौ, स्वप्नो, लिप्यक्षराणि च दृष्टान्तत्वेन यदुक्तानि तदप्ययुक्तम् । अदृष्टस्य स्वप्नस्य शुभाशुभासूचकत्वात् । दृष्टस्य तु ज्ञानविषयत्वेन तद्विषयकात् सत्याज्ज्ञानादेव सूचनसिद्धेः सत्यादेव सत्यप्रतिपत्तिर्नासत्यात् । अत एव, 'यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति । सिद्धिं तत्र विजानीयात् तस्मिन् स्वप्ननिदर्शन' इति श्रुतिरपि दर्शनस्यैव सिद्धिहेतुत्वमाह । एवं लिप्यक्षराण्यपि वस्तुभूतानि सत्यानि । विन्यासविशेषावच्छिन्नस्य चक्षुर्ग्राह्यस्य मष्यादिद्रव्यस्यैव लिप्यक्षरत्वात् । सङ्केतवशेन तस्यैव श्रोत्रग्राह्यवर्णगमकत्वादिति । यदपि शङ्कायां विषमरणहेतुत्वं दृष्टान्तितम् । तदप्यसत् । शङ्काया अपि ज्ञानविशेषत्वेन वस्तुत्वाच्छङ्कया तद्विषयस्मरणस्यापि वस्तुत्वात् तेनैव मरणसिद्धेरिति । अथागमात् प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वावगतिरिष्यते, तदप्ययुक्तम् । श्रोत्रप्रभवस्य ज्ञानस्य मिथ्यात्वेन वर्णात्मकस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यस्याभावात् तेन मिथ्यात्वप्रतिपत्तेरशक्यवचनत्वात् । व्या-

वहारिकसत्यत्वेऽपि तत्र मिथ्यात्वाऽनुक्तेः । नच, नेह नानाऽस्तीत्यनेन । तत्र इहपदेन तस्य स्वरूपनानात्वनिषेधपरत्वात् । नापि, स एष नेति नेतीत्यनेन । तस्याप्यात्मनि शरीराद्यनात्मपर्युदासेनात्मस्वरूपोपदेशपरत्वात् । नापि, यत्र हि द्वैतमिव भवतीत्यनेन । तत्र हीवेति शब्दोऽनर्थको वा ? यथा विनतमिवेत्यवधारणार्थो वा? यथा अण्वय एवेमा धाना इति सादृश्यार्थो वा? । यथाऽऽर्द्रैधाग्नेरित्यत्र धूमविस्फुलिङ्गा इवेति । एवं त्रिष्वप्यर्थेषु यस्यामवस्थायां विविधं विकारजातं भवति तत्रेतर इतरं पश्यति यत्रत्वस्य सर्वमात्मैवाऽभूत् तदा केवलेन कं विषयं पश्येदिति कारणप्राप्तौ विशेषज्ञानस्यैव निषेधादिति । किञ्च । का चेयमविद्या? । तत्त्वातत्त्वाभ्यामनिर्वाच्येतिचेन्न ।

यस्याः कार्यमिदं कृत्स्नं व्यवहाराय कल्पते ।
निर्वक्तुं सा न शक्येति वचनं वञ्चनार्थकम् ॥

यदि ह्यनिर्वचनीया, कथमाचार्यः शिष्येभ्यः प्रतिपादयेत् । अप्रतिपन्नया च तया कथं व्यवहारः सिद्ध्येदित्यादि । यच्चोक्तं, कथं परिणामो निरवयवस्याकाशकल्पस्य ब्रह्मण इति ? । तत्र ब्रूमः । स्वाभाव्यात् क्षीरवदिति । सर्वज्ञत्वात् सर्वशक्तित्वात् स्वेच्छयैव परिणामयेदात्मानम् । ननु विरुद्धो दृष्टान्तः । क्षीरस्य सावयत्वादितिचेन्न । सावयवत्वस्य तदप्रयोजकत्वात् । अन्यथाऽम्बुनोऽपि दधिभावेन परिणामापत्तेः । एवमन्यान्यपि बहूनि दूषणान्याहुः । सूत्रे तु, तयोरनन्यत्वं तदनन्यत्वमिति व्याख्याय हेतुबोधिकां वाचारम्भणश्रुतिं त्वेवं व्याकुर्वन्ति । वाचो वागिन्द्रियस्योभयमारम्भणमालम्बनं विकारो नामधेयं च । विकारोऽभिधेयोत्पत्तिस्तदभिधानं नामधेयम्, उभयमालम्ब्य वाग्व्यवहारः प्रवर्त्यते । घटेन जलमाहरेति, मृण्मयंमित्येतस्येदं व्याख्यानम् । ननु यदि कार्यं व्यवहारहेतुर्न, तर्हि कार्यकारणयोरनन्यत्वमित्याशङ्क्याह । मृत्तिकेत्येव सत्यमिति । कारणमेव हि कार्यात्मना नटवदवतिष्ठते । मृत्समन्वितं हि त्रिष्वपि कालेषु कार्यं, नाश्वमहिषवद्देशतः कालतो वा व्यतिरिक्तमुपलभ्यते । कारणस्यावस्थामात्रं व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तं शुक्तिरजतवदागमापायधर्मत्वादनृतमनित्यमिति च व्यपदिश्यते । तदर्थमेव मृत्तिकेत्येव सत्यमित्युक्तम् । प्रत्यक्षमेव हि सत्यत्वमत्रानूद्यते, न तु वि-

धीयते । दृष्टान्तत्वेनोपादानात् । तथाच न्यायसूत्रम् । लौकिकपरीक्षकाणां यत्र बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्त इति । अपागादग्नेरग्नित्वमिति तु कारणात्मना निरीक्ष्यमाणं कार्यमतिरिक्तं नोपलभ्यते, कारणात्मन्येव च तिरोहितं भवतीत्यभिप्रायेणोक्तम् । आदिपदेनैतदात्म्यदं सर्वमित्येवञ्जातीयकं वचनं गृह्यते । तथाच श्रुत्यन्तरमात्मव्यतिरिक्तस्य प्रपञ्चस्य सत्यतां दर्शयति । अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति । यदि चानृतत्वमभिप्रेयात् प्राणा असत्यमिति ब्रूयादिति ।

रामानुजाचार्यास्तु— तस्मात् परमकारणाद्ब्रह्मणोऽनन्यत्वं जगतस्तदनन्यत्वम्, आरम्भणशब्दादिभ्यः पूर्वोक्ताभ्यः श्रुतिभ्योऽवगम्यत इत्येवं सूत्रं व्याख्याय वाचारम्भणवाक्यमेवं व्याकुर्वन्ति–आरभ्यते आलभ्यते स्पृश्यत इत्यारम्भणम् । कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्मणि ल्युट् । वाचा वाक्पूर्वकेण व्यवहारेण हेतुनेत्यर्थः । घटेनोदकमाहरेत्यादिवाक्पूर्वकोह्युदकाहरणादिव्यवहारस्तत्सिद्धये तेनैव मृद्द्रव्येण पृथुबुध्नोदराकारत्वादिलक्षणो विकारः संस्थानविशेषस्तत्प्रयुक्तं च घट इत्यादिनामधेयं च स्पृश्यते । उदकाऽऽहरणादिव्यवहारसिद्ध्यर्थं द्रव्यमेव संस्थानान्तरनामान्तरभाग् भवति । अतो घटादपि मृत्तिकेत्येवं सत्यं मृत्तिकाद्रव्यमित्येव सत्यं प्रमाणेनोपलभ्यते, न तु द्रव्यान्तरत्वेनेत्यर्थ इति । ये पुनः कार्यकारणयोरनन्यत्वं कार्यस्य मिथ्यात्वाश्रयणेन वर्णयन्ति तेषां कार्यकारणयोरनन्यत्वं न सिद्ध्यति । सत्यमिथ्यार्थयोरैक्यानुपपत्तेः । तथा सति ब्रह्मणो मिथ्यात्वं जगतः सत्यत्वमिति वैपरीत्यापत्तेश्चेत्याहुः । काणादमतदूषणं तु प्रागेवोक्तम् । मायावादिमतोपरिदूषणान्तराणि बहूनि वदन्ति । तानि विस्तरभयान्नानूद्यन्ते ।

तन्मतचौरस्तु–विकारो नामधेयं च वाचाया अभिलापार्थव्यवहारस्य आरम्भणं निष्पादकं भवति । मृद्द्रव्यस्यैव घटाद्यवस्था घटादिनामधेयं चार्थक्रियाया अभिलापस्य च निष्पत्तये भवतीति यावत् । वस्तुतो घटाद्यपि मृत्तिकेत्येव सत्यं प्रामाणिकं, मृद्व्यतिरेकेण घटाभावदर्शनात् । अथवा । विकारो घटो वाचारम्भणं घटोऽयमिति वाचारम्भविषयमात्रम् मृद्द्रव्यमेव व्यवहारसिद्ध्यर्थमवस्थान्तरमापन्नं, न तु मृदो द्रव्यान्तरम् । मृत्तिकेत्येव ना-

मधेयं सत्यम् । घटादिकं मृत्तिकेति कृत्वैव तत्र सर्वं मृत्पिण्डादिनामधेयं सत्यं, सति प्रामाणिकेऽर्थे साधु, न तु द्रव्यान्तरमिति कृत्वा यतो घटो मृदेवातः कारणादनन्यदेव कार्यम्। अर्थक्रियादिव्यवहारभेदस्त्ववस्थाभेदात् । एवमेव ब्रह्मप्रपञ्चयोरपि व्याप्यव्यापकभावादनन्यत्वं द्रष्टव्यम् । तथाच पुराणवाणी । 'शक्त्यादि च पृथिव्यान्तं शिवतत्त्वसमुद्भवम् । तेनैकेन तु तद्व्याप्तं मृदा कुम्भादिकं यथा' इति । ननु मृदयं घट इत्यत्र यथा मृद्व्याप्तिर्घटे दृश्यते तथा ब्रह्मेदं जगदिति व्याप्तिर्न दृश्यते इति चेन्न । सन् घटः सन् पट इति सर्वत्र सद्रूपस्य ब्रह्मणो व्याप्तिदर्शनात् । यदि हि सद्रूपेण व्याप्तं जगन्न स्यात् सत्तास्फूर्तिभ्यां विना कृतम्, अस्तीति स्फुरतीति न भासेत । तथा सत्यवस्त्वेव भवेत्। अतो मृदा घटादिकमिव कारणेन शिवेन सर्वं जगद् व्याप्तं तदनन्यभूतं चेत्याह ।

विज्ञानभिक्षुस्तु, लोकवदिति पूर्वसूत्रादनुकृष्येदं सूत्रमेवं व्याचख्यौ । तस्य भोक्तुः सोपकरणस्य प्रकृतब्रह्मानन्यत्वं, नदीनां समुद्र इव कारणे ब्रह्मण्यविभागो मन्तव्यो, न तु भोक्तुरत्यन्तं ब्रह्मत्वं, न वा प्रलयादावभावः । कुतः ? आरम्भणशब्दादिभ्यः । आरम्भणश्रुत्यादिभ्यः । सा श्रुतिस्तु, तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति । अस्यां श्रुतौ पूर्वसर्गीयविद्याकर्मप्रज्ञानां जीवारम्भकत्वश्रावणात् प्रलयेऽपि ब्रह्मभेदेन जीवस्य सत्त्वं सिद्ध्यति । ब्रह्मणः कर्माद्यसम्भवात् । प्रलये जीवविनाशे च, तं पूर्वप्रज्ञा समन्वारभत इत्यस्यानुपपत्तेः । तच्च प्रलये जीवावस्थानं ब्रह्माविभागेनैव सम्भवति । अन्यथा, सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादिनामादिशब्दगृहीतानामद्वैतश्रुतीनामनुपपत्तेरिति । अतः पूर्वसूत्रीयदृष्टान्तस्यात्रत्यदार्ष्टान्तिकस्य च नेतरेतरवैषम्यमिति भाव इति । तदसङ्गतम् । उक्तश्रुतेरुपसर्गद्वयघटितत्वेन तस्या विषयवाक्यत्वस्यायुक्ततया सर्वप्रसिद्धस्यारम्भणवाक्यस्य त्यागायोगात् । शुद्धाद्वैतानङ्गीकारोऽप्ययुक्तः । अविभागाद्वैतस्यावान्तरप्रलये सत्त्वेऽपि प्राकृतिके केवलाद्वैतस्यैव वक्तव्यत्वात् । अन्यथा, शतं शुक्राणि यत्रैकं भवन्ति सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति सर्वे होतारो यत्रैकं भवन्तीति, यदा तमस्तन्न दिवा न रात्रिर्न सन्न चासन् शिव एव केवल इत्यादिश्रुतीनां विरोधापत्तेः । ब्रह्मणः कर्माद्यभावोऽपि तथा । सृष्टिकरणस्य श्रुत्यै-

बोधकत्वात् । पूर्वप्रज्ञाया जीवाविनाशसाधकत्वमप्यसङ्गतम् । प्रज्ञा च तस्मात् प्रसृता पुराणीति श्रुत्युक्ताया ब्रह्मप्रज्ञाया अपि तत्र ग्रहीतुं शक्यत्वेन जीवप्रज्ञाया एव ग्रहणे नियामकाभावात् । न जायते न म्रियते इति श्रुतेस्तद्विनाशशङ्काया एवानुदयाच्च । नच नास्तिकनिरासाय तत्साधनमिति वाच्यम् । तदर्थं श्रुतेरवक्तव्यत्वात् । सदेवेति श्रुतेरविभागाद्वैतसाधकत्वमपि । तथा सत्यद्वितीयपदकोपस्य प्रागेव दर्शितत्वात् । नच, न तु द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तमिति, पृथग्विभक्ता प्रलये च गोसेति, अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितमित्यादिश्रुतिस्मृतिभिः समन्वयसूत्र एवाद्वितीयपदस्याऽविभागपरताया विचारितत्वान्न तत्कोप इति वाच्यम् । आद्यश्रुतेः सुषुप्तिदशायां विभागे सत्यपि मूलविचारेण दर्शनादर्शनयोरुपपादकतयोपन्यासस्य प्रकरणादेवावगमेन सृष्टिप्राक्कालवृत्तान्ताबोधकतायाः स्फुटत्वेन तदानीन्तनाविभागासाधकत्वात् । द्वितीयस्यास्त्ववान्तरप्रलयवृत्तान्तबोधकत्वम् । स्मृतेस्तु सृष्टिकालविषयत्वमिति तदसाधकत्वात् । अन्यथा, सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत्, विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रमित्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधस्य दुर्वारत्वादिति । यत् पुनः समन्वयसूत्रे वाचारम्भणश्रुतिरेवं व्याख्याता—विकारो वाचारम्भणं नाम कार्यः पश्चाच्च नाममात्रावशेषो भवति । वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे । नामैवैनं न जहातीति स्मृतिश्रुतिभ्याम् । अतो विकारो मृत्तिकेत्येव कारणरूपेणैव सत्यं, न तु विकारत्वेनेति । तथाचानेनानित्यत्वमात्रबोधनान्न विवर्तवादः सिद्ध्यति, किन्तु परिणामवाद एवेति । तत्र फलं त्वनुमन्यामहे । व्याख्याने तु नाममात्रावशेषत्वमवान्तरप्रलयविषयम् । सर्वप्रलये तेनापि प्रकृतिपुरुषमात्रावशेषताङ्गीकारान्नामशेषतायास्तन्मतेऽपि वक्तुमशक्यत्वात् । यत् पुनः प्रस्तुतसूत्रे विवर्तवाददूषणायोक्तम्—उक्तवाक्यैः प्रपञ्चस्यात्यन्तासत्त्वं यदुच्यते तद् वाक्यं सन्न वा ? । आद्ये बाधः । प्रपञ्चात्मकस्य तस्यैव सत्त्वात् । अन्त्ये हेत्वसिद्धिः । अत्यन्तासत्त्वसाधकप्रमाणाभावात् । अतः सदसत्त्वविकल्पपराहतैरारम्भणशब्दादिभिः प्रमाणैरनुन्मत्तेन सूत्रकारेण प्रपञ्चात्यन्तासत्त्वं साधयितुं न युज्यते इति । अन्यदपि बहूक्तम् । तत्रोदासीना वयम् ।

माध्वास्तु—भगवतः कर्तृत्वं साधनान्तरसापेक्षं न वेति स-

भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥

भाव एव विद्यमान एव घटे घटोपलब्धिः । नाभावे । चकारान्मृत्तिकसेव श्रुतिः परिगृहीता । वाङ्मात्रेण चोपलम्भे मिथ्यैवात्र घटोऽप्यस्तीत्युक्ते उपलभ्येत ।

ङ्गायां तदनपेक्षत्वमत्र साध्यते । तथाच तस्य हरेर्जगत्सृष्टावनन्यत्वं साधनान्तरानपेक्षत्वम् । तत्र हेतुरारम्भणशब्दादिभ्यः । किंस्विदासीदधिष्ठानमारम्भणं, कतमत् स्वित् कथासीदिति । नचायं प्रश्नः । अधिष्ठानाद्युत्तरस्यानुक्तत्वात् । तदभावे केवलप्रश्नस्याद्धेपथस्थत्वेनाबोधकताप्रसङ्गात् । किं तर्हि ? । अयमाक्षेपः । स चाधिष्ठानाद्याक्षिपन् भगवतस्तन्निरपेक्षत्वे पर्यवस्यति । आदिशब्दाद् युक्तयः ।

परतन्त्रो ह्यपेक्षेत स्वतन्त्रः किमपेक्षते ।

साधनानां साधनत्वं यतः किं तस्य साधनैरित्याद्यास्ताभ्य इत्यर्थः । सोऽयं न सूत्रकारानुशयगोचरहेतुरिति प्रतिभाति । यदि स्यात्तदाधिष्ठानशब्दादिभ्य इति वदेत् । तत्त्यागे बीजाभावात् । अथ त्यक्तस्तथा सत्यधिष्ठानानपेक्षत्वात् साध्यासिद्धिः । किञ्चैवमनन्यत्वसाधनं भेदसिद्धान्तभञ्जकम् । अधिष्ठानानपेक्षावदुपादानानपेक्षाया अप्यस्मादेव वाक्यात् सिद्धेः । आरम्भणशब्दस्य कर्मार्थकल्युटापि सिद्धेः । व्युत्पत्त्यन्तराङ्गीकारेऽनपेक्षत्वहानेश्च । अतस्तन्मतं चिन्त्यमेव । वाचारम्भणवाक्यन्तु न विचारितम् । तत्र बीजं च न पश्यामः ॥ १४ ॥

भावे चोपलब्धेः ॥ एवमेकेन श्रुतिविप्रतिषेधं परिहृत्य कार्यस्य कारणादनन्यत्वे सत्त्वे च युक्तिमाह—भावे चेति सूत्रेण । तद् व्याकुर्वन्ति । * भाव एवेत्यादि * । तथाच श्रुत्यनुगृहीतस्य प्रत्यक्षस्य प्रमाणत्वात् ततोऽपि मिथ्यात्वबाध इत्यनन्यत्वं कारणादभिन्नत्वमेवेत्यर्थः । साधकयुक्तिं व्याख्याय परमतबाधिकां तामाहुः । * वागित्यादि * । तथाच युक्तिद्वयबाधितो वाङ्मात्रत्ववाद इत्यर्थः ।

इदं सूत्रं मिथ्यावादिना न ज्ञातमेव । अत एव पाठान्तरकल्पनमिति ॥ १५ ॥

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

अवरस्य प्रपञ्चस्य सत्त्वात् त्रैकालिकत्वाद् ब्रह्मत्वम् । सदेव सोम्येदमग्र आसीत् । यदिदं किञ्च तत् सत्यमित्याचक्षत इति श्रुतेः ॥ १६ ॥

सूत्रविरोधमप्याहुः । * इदमित्यादि * । * न ज्ञातमिति * । एवमर्थकतया न ज्ञातम् । नन्वस्मिन् सूत्रे कार्यस्य कारणादनन्यत्वाय कारणसद्भावे कार्योपलम्भः प्रतिपाद्यत इति व्याख्यायत एवेति कथं न ज्ञातमित्युच्यत इत्याशङ्कायां तदज्ञाने हेतुं स्फुटीकुर्वन्ति । * अत एवेत्यादि । * पाठान्तरकल्पनमिति * । भावाच्चोपलब्धेरिति पाठकल्पनम् । तथाच पाठान्तरं कल्पयित्वा, न केवलं शब्दादेव कार्यकारणयोरनन्यत्वं प्रत्यक्षोपलब्धिभावाच्च तयोरनन्यत्वमिति व्याख्याय तन्तुव्यतिरिक्तपटोपलब्ध्या कार्यस्य परंपरया ब्रह्मानन्यत्वबोधनेन अस्मदुक्तरीत्यैव तदनन्यत्वसिद्धेरित्यतो न ज्ञातमित्युच्यते । तथाच घट्टकुटीप्रभातन्यायादुक्तसूत्रेऽभेदरूपानन्यत्वस्य स्वयमपि साधनाच्च तत्कृतं पूर्वसूत्रव्याख्यानमयुक्तमित्यर्थः ॥ १५ ॥

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ भाष्यमत्र स्फुटार्थम् । प्रत्यक्षविरोधमाशङ्क्य तत्र मानमाहुः । * सदेवेत्यादि * । श्रुतौ प्रपञ्चसत्त्वबोधकमिदं पदम् । सूत्रे चकारस्तु, 'विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रं संस्थितं विष्णुमायया । यथेदानीं तथाचाग्रे पश्चादप्येतदीदृशमिति । तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवराखिलम् । आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवद्. इत्यादि श्रीभागवतविष्णुपुराणादिवाक्यसङ्ग्राहकः । एवञ्चास्मिन्नधिकरणे छान्दोग्यस्थप्रतिज्ञावाक्यस्य दृष्टान्तवाक्येन सह यो विरोधः, स परिहृतः । कार्योपलब्ध्या कार्यसत्तासाधनेन तत्सत्तया कार्यस्य ब्रह्मत्वसाधनेन कार्यस्य कारणाभिन्नत्वं दृढीकृतम् ॥ १६ ॥

असद्व्यपदेशान्नेतिचेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ १७ ॥

असद्वा इदमग्र आसीदिति श्रुत्या प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासत्त्वं बोध्यत इतिचेन्न । अव्याकृतत्वेन धर्मान्तरेण तथा व्यपदेशः ।

एवमनेनाधिकरणेन कार्यमिथ्यात्ववादं निराकृत्य असत्कार्यं निराकर्तुम्, असद्वेति श्रुतिविप्रतिषेधपरिहारायाधिकरणमारभत इत्याशयेन सूत्रं पठन्ति ।

असद्व्यपदेशान्नेतिचेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात्॥ व्याकुर्वन्ति । * असद्वा इत्यादि * । अयमर्थः । पूर्वपादे समाकर्षसूत्रे, असद्वा इदमग्र आसीदितिश्रुतिस्थस्यासच्छब्दस्य ब्रह्मवाचकत्वं समाकर्षादुक्तम् । परन्तु समाकर्षहेतुर्नोक्त इति तस्य ब्रह्मवाचकत्वं न युक्तिसहम् । अथासदितिचेन्नेति पूर्वसूत्रे तद्विषयश्रुतौ चासतः कारणता निवारितेति सैव ब्रह्मकारणत्वे युक्तिरिति तथा समाकर्षणमुच्यते । तदापि मुख्यं सम्भवति गौण्या अयुक्तत्वादस्यासत्पदस्यासत्कार्यवादसाधकत्वम् । इदं परिदृश्यमानं जगद् वै निश्चयेन, अग्रे प्रागुत्पत्तेरसदासीत्, ततो ब्रह्मणः सकाशात्, सदजायतेति प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासत्त्वं बोध्यते । तथाचासद्व्यपदेशाद्धेतोराद्यन्तयोर्यदसतोऽस्ति तदेव मध्य इतीदानीमपि सन्नेति पूर्वसूत्रोक्तः सत्त्वादिति हेतुराश्रयासिद्धः। तदसिद्धौ चोपलब्धिरप्यन्यथा सिद्धा।तस्यास्तथात्वे चानन्यत्वमपि दूरापास्तमिति तदाक्षेपं सूत्रांशेनाऽऽशङ्क्य दूषयति । नेति*।एवञ्च प्रागुत्पत्तेः कार्यं सन्न वेति सन्देहः । असदिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति । सन्नेति यदुक्तं तन्न । कुतः ? । धर्मान्तरेण तथा व्यपदेशात् । येन धर्मेणेदानीं वर्तते व्याकृतनामरूपत्वेन, तेन धर्मेण तदानीं नास्तीति तथा व्यपदेशो, न त्वत्यन्तासत्त्वेन । कुतः ? । वाक्यशेषात् । वाक्यशेषोऽवशिष्टो भागस्तस्मात् । तमेव स्फुटीकुर्वन्ति । तदात्मानमित्यादि । तथाचासद्वेति वाक्यशेषे आत्मपदात् तेनैव रूपेण सत्त्वं, न तु व्याकृतेनेति बोध्यते । अतो नास्यासत्कार्यवादसाधकत्वम् । इदं चासदिति सूत्रस्य प्रस्थानान्त

कुतः ? । वाक्यशेषात् । तदात्मानं स्वयमकुरुतेति स्वस्यैव क्रियमाणत्वात् । इदमासीत्पदप्रयोगाच्च ॥ १७ ॥

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

रीय व्याख्यानशेषत्वेन प्रागेव मया व्युत्पादितमिति नात्रोच्यते । एवं निवृत्ते तस्मिन् श्रुत्यभिप्रेतत्वाद्गौण्यपि न दोषाय । तथा सति समाकर्षेऽपीदमेव बीजमतः पूर्वोक्तं सर्वं सुस्थम् । वस्तुतस्तु नात्र गौणी । सर्वेषां शब्दानां भगवद्वाचकतायाः स्वारसिकत्वस्य प्रागेव साधितत्वात् । समाकर्षसूत्रस्य वादिबुद्ध्यनुसारित्वादिति । एवञ्चात्रेदंशब्दोऽपि न परिदृश्यमानत्वमात्रपरः । बोध्यस्य शिष्यस्यात्राभावात् । किन्तु स्वबुद्धिस्थपरः । केवलश्रुतिवाक्यत्वात् । अत इदं पदमासीदिति पदञ्च सत्कार्यवादस्यैवोपोद्बलकमित्यर्थः ॥ १७ ॥

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ पूर्वसूत्रस्यैव शेषोऽयमौलूकादिनिग्रहार्थः । शुष्कतर्काणामप्रतिष्ठानस्य पूर्वमुक्तत्वात् तादृशीभिर्युक्तिभिः सत्कार्यवादप्रत्यवस्थानमयुक्तम् । श्रुत्यविरुद्धयुक्तीनां सत्कार्यवादेऽपि विद्यमानत्वात् । ताश्च सांख्य एवमुच्यन्ते—'असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात् । शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत् कार्यम्' इति । अर्थस्तु—यदसत् तन्न क्रियागोचरः । शशविषाणादिवत् । यदि प्रागुत्पत्तेः कार्यमसत् स्यात् शशविषाणवत् स्यात् तदपि न क्रियागोचरः स्यात् । अस्ति तु तद्विपरीतमतः प्रागप्युत्पत्तेः सदेव । अथ यदा असत् तदेदमपि न क्रियागोचरः, उत्पत्स्यमानावस्थायामेव तु तत् तथेति विभाव्यते तदप्यसङ्गतम् । उपादानग्रहणात् । यदि प्रागुत्पत्तेः कार्यमसत् स्याद् दध्यर्थिभिः क्षीरं, घटार्थिभिर्मृत्, पटार्थिभिस्तन्तवश्च नोपादीयेरन् । असत्त्वस्य सर्वत्र तुल्यत्वात् । अतोऽवधिनियमार्थं कार्यस्य कारणे सत्त्वमभ्युपगन्तव्यम् । अथ यत्र कारणे यस्य कार्यस्य प्रागभावस्तदेव तदर्थं तदर्थिभिरुपादीयत इति विभाव्यते, तदप्यसङ्गतम् । सर्वसम्भवाभावात् । यद्येवं तदा प्रागभावस्वरूपं वक्तव्यम् । स किं प्रतियोगिस्वरूपनिरूप्यो ? न वा ? । अन्ते सर्वत्र तुल्यत्वात् सर्वतः सम्भवे-

युक्तिस्तावत्—समवेतमेव कार्यं सदुत्पाद्यत इति सम्बन्धस्य

त् । भेदस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् । आद्ये तु तदानीमपि प्रतियोगिसत्तासापेक्षत्वात् तदानीमपि कार्यसिद्ध्या असत्कार्यवादस्यैव भङ्ग इति तदापि सदेव कार्यस्वरूपमास्थेयम् । अथ यदि मीमांसकप्रतिपन्नया शक्त्या निर्वाहो विचार्यते तदाप्यसङ्गतम् । शक्तस्य शक्यकरणात् । यद्धि यत्र शक्तं तत् तदेव करोति, न सर्वम् । यदि केवलया शक्त्याऽसदपि कार्यं स्यात् सर्वतः सर्वं स्यात् । शक्तेर्विद्यमानत्वात् । अतस्तदभावाय शक्तेरपि कार्यवैशिष्ट्येन नानात्वमवश्यमङ्गीकर्तव्यम् । ततश्च सिद्धं सत्कार्यवादेनेति । ननु कारणेऽवयविनि किं व्यासज्य कार्यं तिष्ठत्युत तदवयवेषु प्रत्येकम् ? । आद्ये कारणप्रतीतिरेव न स्यात् । कार्येण व्यवहितत्वात् । उत्पत्त्यनन्तरं च कारणं नश्येत् । दध्ना दुग्धवत् । उत्पत्तिरपि न स्यात् । सर्वस्यापरिणामात् । द्वितीये तु दध्यवस्थायामपि दुग्धं प्रतीयेत । तत्तु न प्रतीयते । अत उभयथापि वक्तुमशक्यत्वादसदेव कार्यमास्थेयमत आह । कारणभावादिति । इदं तदा शङ्क्येत यदि कारणातिरिक्तं तस्य रूपं स्यात् । कारणमेव तु कार्याकारेण परिणमत्यतः पूर्वावस्थायां कारणरूपमेव तदिति सुस्थिरः सत्कार्यवाद इति । नच सांख्यसिद्धत्वादस्या अप्रतिष्ठानं शङ्क्यम् । प्रधानस्य कारणतात्यागे एतासामपि, सत्त्वेव सज्जायत इति श्रुतिमूलत्वात् । अतः साप्यादरणीयैव । सांख्यप्रसिद्धत्वादेता भाष्ये पुनर्नोक्ताः । अथोत्पत्तेः पूर्वं कार्यस्यासत्त्वेऽपि समवायस्य विद्यमानत्वात् ततस्ततस्तस्तदुत्पत्तिरितिचेत् तत्राहुः । * युक्तिस्तावत् समवेतमेवेत्यादि * अयमर्थः । समवायो यदि साधारणस्तदाऽवधिनियमभङ्गापत्तिरतोऽसाधारणो वक्तव्यः । असाधारण्यञ्च कार्यवैशिष्ट्यनियतमतः सदेवोत्पाद्यत इत्येव सिद्ध्यति।किञ्च सम्बन्धत्वेन स उपगम्यते । सम्बन्धस्तु सम्बन्धिद्वयनिवर्त्यः । स कार्यरूपस्य सम्बन्धिनोऽभावे कथं सिद्ध्येत् । असिद्धश्च कथमुत्पत्तिं ततस्ततो नियमयेत् । किञ्च । स्वकारणे केनचित् सम्बन्धेन तस्य वृत्तिर्वक्तव्या । तथा सति तस्यापि सम्बन्धान्तरापेक्षेत्यनवस्था । अथ यथान्येषां सत्तासम्बन्धात् सत्त्वम् । सत्ता

द्विनिष्ठत्वान्नियतत्वाच्च कारणान्तरेणापि परम्परया सम्बन्धः । असम्बद्धोत्पत्तौ तु मिथ्यात्वमेव । प्रवृत्तिस्त्वभिव्यक्त्यर्थमिति ।

तु स्वत एव सती । तथाऽन्येषां कार्याणां समवायेन सम्बन्धित्वम् । समवायस्य तु स्वत एव सम्बन्धित्वमिति विभाव्यते, तदा स नित्य इति तस्यापि साधारण्यापत्त्या सर्वतः सर्वोत्पत्तिप्रसङ्गः । किञ्च । निमित्तासमवायिनोरपि तस्य सत्त्वात् तत्समवेतत्वेनापि पटाद्युत्पत्त्पत्तिप्रसङ्गः । अथ विद्यमानेऽपि निमित्तासमवायिनोः समवाये तदसम्बद्ध एवोत्पद्यत इत्युच्यते, तर्हि समवायिनामप्यसम्बद्ध एवोत्पद्यताम् । नियामकाभावात् । ततश्च मिथ्यात्वमेव कार्यस्यापद्येत । शुक्तिकारजतवत् । नियामकाङ्गीकारे तु कार्यातिरिक्तस्य नियामकस्वाभावादसत्कार्यवादस्य भङ्ग एवेति । ननु सत्यमेवं, तथापि कार्यस्य सत्त्वे कर्तृप्रवृत्तिवैयर्थ्यप्रसङ्गो नित्यानित्यविभागानुपपत्तिश्चेति तदभावाय तथाद्रियत इति चेत् तत्राहुः । * प्रवृत्तिरित्यादि * तथाच सदेव कार्यं पूर्वमनभिव्यक्तं कर्त्रा कारकव्यापारेणाभिव्यज्यतेऽतो न प्रवृत्तिवैयर्थ्यम् । नापि नित्यानित्यविभागानुपपत्तिरित्यर्थः ।

रामानुजाचार्यास्तु—अभिव्यक्तिर्नित्या ? अनित्या वा ? । अन्त्ये तस्या अभिव्यक्त्यन्तरसापेक्षत्वादनवस्था । आद्ये तु कार्यस्य सदैवोपलम्भापत्तिः । किञ्चैवं कारकव्यापारस्याभिव्यञ्जकत्वं वक्तव्यम् । तच्चाभिव्यञ्जकेषु दीपादिषु प्रकाशकत्वरूपं साधारणमेव दृष्टमिति घटार्थेन कारकव्यापारेण कारकादेरप्यभिव्यक्तिप्रसङ्ग इत्यसत्कार्यवादिन आक्षेपे, उत्पत्तेरपि नित्यत्वे सदैवोत्पद्यमानतया सत्कार्यवादप्रसङ्गादसत्कार्यसिद्धान्तहानिरनित्यत्वे चानवस्थेति तं प्रति दोषं प्रदर्श्योत्पत्तिविनाशादीनां कारणावस्थाविशेषत्वमुपगम्य तत्तदवस्थस्यैव द्रव्यस्य ते ते शब्दास्तानि तानि कार्याणीति द्रव्यस्य तत्तदवस्थापादनेन कारकव्यापारस्य सार्थक्यमाहुः । परमेता युक्तयः प्रतिबन्दित्वादनुत्तरभूता एव । अवस्थास्वपि नित्यानित्यविकल्पस्य शक्यक्रियत्वात् । अतः श्रुतिरेव शरणीकरणीया । अत

शब्दान्तरं सच्छब्दादात्मशब्दः । आत्मानꣳ स्वयमकुरुतेति ॥ १८ ॥

पटवच्च ॥ १९ ॥

एत्र व्यासचरणैरपि, शब्दान्तरादिति हेतुरेतत्समभिव्याहारेणोक्तः । एतावान् परं विशेषः । असत्कार्यवादिनां कार्यस्य नियतावधिकत्वाय प्रागभावसमायवादिकल्पनमधिकम् । श्रुतिविरोधादप्रामाणिकं च । अस्माकं तु न ते दोषाः । श्रुतौ पुरुष एवेदꣳ सर्वं यद् भूतं यच्चभाव्यमिति, स वै सर्वमिदं जगत् स भूतꣳ स भव्यमिति भूतभव्यव्यवहारविशिष्टस्यैव जगतो ब्रह्मत्वमुच्यते इति वर्तमानत्वाविरोधेनैव भूतत्वादिस्थितिः । सा चैवं बोध्या । यथा सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वाविशेषेऽपि पृथिव्यामेव गन्धसत्ता, न जलादौ । पृथिव्यां सर्वविधगन्धसत्त्वेऽपि तत्तद्देशकालावच्छेदेन तद्गन्धोद्भवानिवृत्त्यमुद्भवनियम इच्छाहेतुकस्तथा भूतादित्रयस्य वर्तमानत्वेऽपीच्छयेदानीमिह भाविन्वमेवमुद्भवत्वेवं निवर्ततामेवं वर्तमानत्वमुद्भवत्वेवं निवर्ततामेवं भूतत्वमुद्भवत्वेवं निवर्ततामत्र सर्वदा वर्तमानत्वमेवोद्भूतं तिष्ठत्विति नियमात् । यत्र च नायं नियमो, यथा गीतायां, केचिद् विलग्ना दशनान्तरेषु संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैरिति, श्रीभागवते च, मयेमा रंस्यथ क्षपा इति, तस्य तस्य तेषु तेषु तत्तद्धर्मानुभवादप्यविरोधेनेति न कोऽपि क्वापि दोषोऽप्रामाणिकत्वं वा । इदं यथा तथा विद्वन्मण्डने प्रभुचरणैर्निपुणतयोपपादितं मया च तद्विवृतमिति ततोऽवगन्तव्यम् । एवञ्च सर्वस्य ब्रह्मकार्यत्वेऽपि इदं नित्यत्वेन लोके व्यवह्रियतामिदमनित्यत्वेनेति तदिच्छयैव विभागोऽपि बोध्यः । तथा साधुत्वासाधुत्वादिव्यवहारोऽपि प्रजायेयेतीच्छाशरीरे प्रविष्टस्य प्रकारस्यातिविचाण्डिलत्वेन सर्वसमाधानसमर्थत्वात् । एवमन्याअप्यनुपपत्तयो भगवदिच्छास्वरूपविचारेणैव परिहरणीया इति दिक् ।

एवं युक्तिर्व्याख्याता । शब्दान्तरं व्याकुर्वन्ति । * शब्दान्तरमित्यादि * । तथाच तेनाविकृतत्वं युक्त्यगोचरत्वं च श्रुत्यैव बोध्यत इति न कोऽप्यसत्कार्यवादशङ्कावकाश इत्यर्थः ॥ १८ ॥

पटवच्च ॥ ननु कारणे कार्यसत्ता तदा वक्तुं शक्या यदि क-

यथा संवेष्टितः पटो न व्यक्तं गृह्यते, विस्तृतस्तु गृह्यते, तथाऽविर्भावानाविर्भावेन जगतोऽपि ॥ १९ ॥

यथा च प्राणादिः ॥ २० ॥

यथा प्राणापानानां नियमने जीवनमात्रम्, अनियमने आकुञ्चनादि । नैतावता प्राणभेदः । पूर्वमसत्त्वं वा । तथा जगतोऽपि । ज्ञानक्रियाभेदात् सूत्रद्वयम् ॥ २० ॥

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥

ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे इतरस्य जीवस्यापि ब्रह्मत्वात् तद्धितं

यच्चिदपि कार्यं प्रतीयेत । अन्यथा तु कारणमेव स्यान्न कार्यमित्यत आह । * पटवदिति * तद् व्याकुर्वन्ति । * यथेत्यादि * । आविर्भावानाविर्भावेनेति * सर्वोऽपि द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवतीत्येकवद्भावः । तथाचाग्रहणेऽपि यथा पटसत्ता तथा कार्यसत्तापीत्यदर्शनं न कार्याऽसत्तासाधकमित्यर्थः ॥ १९ ॥

यथा च प्राणादिः ॥ ननु कार्यसत्त्वे तेनार्थक्रिया तु काचित् क्रियेत । यथा अदृश्येनापि भूतेन परदुःखोत्पादनम् । अत्र तु तदभावात् कथं तत्सत्त्वमित्यत इदं सूत्रं प्रवृत्तम् । तद् व्याकुर्वन्ति । * यथा प्राणेत्यादि * । अवतारणिकाया अनुक्तत्वात् सूत्रप्रयोजनं स्फुटीकुर्वन्ति । ज्ञानेत्यादि * । तन्मयैतत्सूत्रद्वयावतारणिकायां विवृतमेव । एवमनेनाधिकरणेन सत्कार्यवादे श्रुतेर्युक्तेश्च विरोधः परिहृतः । युक्त्या कार्यस्य कारणाद् भेदश्च निराकृतः ॥ २० ॥

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ चेतनकारणत्वे प्राप्तदोषान्तरपरिहारायाधिकरणान्तरमारभते । संशयस्तद्बीजञ्च पूर्वपक्षादेव स्फुटति । इदं पूर्वपक्षसूत्रम् । तत्र पूर्वाधिकरणे सर्वस्य जगतो ब्रह्मानन्यत्वे जीवस्यापि तदनन्यत्वं जगद्विलक्षणत्वं च सिद्धम् । तत्र किञ्चिदाशङ्कन्त इत्याहुः । * ब्रह्मण इत्यादि * । इतरव्यपदेशात् । तत् सृष्ट्वेति श्रुतौ सृष्टावनुप्रवेशः श्राव्यते । स च, अनेनेति

कर्तव्यम् । तन्न करोतीति तदकरणादिदोषप्रसक्तिः । तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् ।अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति तस्यैव जीवव्यपदेशात् ॥ २१ ॥

अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । यदि ब्रह्म तावन्मात्रं भवेत् तदायं दोषः । तत् पुनर्जीवाज्जगतश्चाधिकम् । कुतः ? । भेदनिर्देशात् । द्रष्टव्यादिवाक्येषु कर्मकर्तृव्यपदेशाद् विज्ञानानन्दव्यपदेशाद्वा । न हि सम्पूर्णोंऽशस्य हितं नियमेन करोति । सर्वेन्द्रियव्यापाराभावप्रसङ्गात् । स्वलीलयैकं तु करोत्येव ॥ २२ ॥

श्रुत्या जीवे निश्चाय्यते । तस्यात्मत्वेन कार्यविलक्षणतया ब्रह्मत्वं च बोध्यते । अत इतरस्यात्मत्वेन व्यपदेशात् सिद्धे तस्य शुद्धब्रह्मत्वे तद्धितं कर्तव्यम् । सर्वोऽपि स्वहितं करोतीति । तच्च सर्वानर्थदुःखनिकरहेतुभूतायां सृष्टौ तस्यानुप्रवेशनान्न करोतीति हिताकरणस्याहितकरणस्य च प्रसक्तिः । सा च प्रत्यक्षसिद्धा न निह्नोतुं शक्यते । अतः सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेः स्वाहितादिकरणादसङ्गता ब्रह्मणः कारणतेति जीवानां नित्यभिन्नत्वमेवाङ्गीकार्यं, न तु ब्रह्मत्वम् । अथ ब्रह्मत्वमङ्गीकार्यं तदोक्तदोषप्रसक्तिः । तस्माज्जगद्वाचित्वाधिकरणे यद् ब्रह्मणो जडजीवकर्तृत्वमङ्गीकृतं तदसङ्गतमित्यर्थः ॥ २१ ॥

अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ परिहरतीत्याहुः । * तुशब्द इत्यादि * । स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्सीत्यादावेकस्यापि कर्मकर्तृव्यपदेशदर्शनाद्धेतोः साधारणत्वमित्यरुच्या व्याख्यानान्तरमाहुः । * विज्ञानेत्यादि * तथाच यथैक्यं बोध्यते तथा ज्ञेयत्वेनानन्दरूपत्वेन च भेदोऽपि बोध्यतेऽतोऽयं भेदो ब्रह्मण आधिक्ये पर्यवस्यति । आधिक्यं चांशित्वाद् भूमविद्यायां निरवध्यानन्दे ज्ञेयत्वस्य पर्यवसानाच्च पूर्णत्वं । पूर्णश्चांशस्य हितं न नियमेन करोति । स्वदेहेऽपि नखनिकृन्तनकेशप्रसाधनादेर्दर्शनात् । अन्यथा सर्वेन्द्रियव्यापारा-

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥

पार्थिवत्वाविशेषेऽपि हीरमाणिक्यपाषाणानां पलाशचम्पकचन्दनानामुच्चनीचत्वमेवं जीवस्यांशत्वाविशेषेऽपि ब्रह्मादिस्थावरान्तानामुच्चनीचत्वम् । कार्यवैलक्षण्यं तदननुरोधश्च दर्शितः ॥ २३ ॥

उपसंहारदर्शनान्नेतिचेन्न क्षीरवद्धि ॥ २४ ॥

ब्रह्मैव केवलं जगत्कारणमित्युक्तम् । तन्नोपपद्यते । कुला-

———

भावप्रसङ्गात् । किन्तु स्वलीलया हिताहितयोरेकं तु करोत्येवेति लोके दृश्यते । तथाचांशांशिभावेनोक्तश्रुतिविरोधाभावादात्मत्वेऽपि हिताकरणादेरदोषत्वादसङ्गतेयमाशङ्केत्यर्थः ॥ २२ ॥

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ दृष्टान्तं व्याकुर्वन्ति । * पार्थिवेत्यादि * । आदिपदस्यार्थः—* पलाशेत्यादि * । त्रयाणां दृष्टान्तानामुक्तिस्त्रयाः प्राजापत्या उत्पन्नास्त्रिविधा जीवा इति श्रुतिस्मृत्युक्तत्रैविध्यस्मारणाय । तथाचैकजातीयेष्वपि स्वभावभेदेनैवमुच्चनीचभावस्य लोके दृष्टत्वाज्जीवेष्वपि स्वभावभेदस्य विद्यमानतया तत एव समाधिः सम्भवतीति लोकन्यायेन प्रत्यवस्थाना यो दोष उद्भाव्यते तस्य तन्न्यायेनैवानुपपत्तिरित्यर्थः । ननु पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे समाधानस्य सूत्रस्य किं प्रयोजनमत आहुः । * कार्येत्यादि * । ब्रह्मणश्चेतनाचेतनरूपात् कार्यात् प्रपञ्चाद् वैलक्षण्यं, कार्याननुरोधश्चानेन सूत्रेण दर्शितः । अनुरोधस्तदधीनत्वम् । तथाच ब्रह्मणो न कार्यानुरोध इतीदमप्याधिक्यबोधनायोक्तमित्यर्थः । अनुरोध इति पाठे तु अनुरोधः कार्यस्वभावानुसारित्वम् । तथा सति तस्मादेव ब्रह्मणि न दोषगन्ध इति जगद्वाचित्वाधिकरणोक्तं कर्तृत्वं सूपपन्नमित्यर्थः ॥ २३ ॥

उपसंहारदर्शनान्नेतिचेन्न क्षीरवद्धि ॥ एवमधिकरणत्रयेण कार्यस्यांशस्य च कारणानन्यत्वेऽप्यनन्यत्वे च ये दोषास्ते परिहृताः । अतः परं ब्रह्मण एकस्यैवान्यनिरपेक्षस्य कारणत्वे पुनरन्यदाशङ्क्य समाधत्ते । तदाहुः * ब्रह्मेत्यादि * एकस्यान्यानपेक्षस्य ब्रह्मणो जग-

लादेश्चक्रादिसाधनान्तरस्योपसंहारदर्शनात् सम्पादनदर्शनादिति चेन्न। क्षीरवद्धि। यथा क्षीरं कर्तारमनपेक्ष्य दधिभवनसमये दधिभवति। एवमेव ब्रह्मापि कार्यसमये स्वयमेव सर्वं भवति॥ २४॥

देवादिवदपि लोके॥ २५॥

स्वतोऽभिन्नकरणे दृष्टान्तः। यथा देवर्षिपितरो बाह्यनिरपेक्षा

दुपादानकारणत्वं यत् पूर्वं साधितं तन्नोपपद्यते। लोके हि मृदादीनामुपादानानां कुलालादेः कर्तुश्चक्रचीवरादेर्निमित्तान्तरस्य सम्पादनदर्शनात्। न हि बाधितमर्थं वेदोऽपि ब्रूते। सर्वत्र वेदे युक्तीनामादरदर्शनात्। यथा, न्यग्रोधफलमाहरेत्यादाविल्येवं सूत्रांशेनाशङ्का समाधत्त। न क्षीरवद्धीति *। इयमाशङ्का न कर्तव्या। हि यतो हेतोर्ब्रह्म न मृत्सूत्रादिवत् परिणमते, येनोक्तरीत्या शङ्क्येत। किन्तु क्षीरवत्। तदेतद् विवृतम् * यथा क्षीरमित्यादिना *। तथाच लोकेऽपि कर्तृसापेक्षत्वस्य काचित्कत्वदर्शनान्न बाधितोपदेश इत्यर्थः। एतेन वाक्यान्वयाधिकरणविषयवाक्ये ब्रह्मज्ञानेन सर्वज्ञानार्थे दुन्दुभिदुन्दुभ्याघातादीनामुभयेषां कथनेन, आर्द्रैधाग्नेरित्यत्रैधोऽग्न्योर्द्वयोः कथनेन च यदन्यसंसृष्टस्य कार्यजनकत्वं प्रतीयते, तद्, विज्ञानं चाविज्ञानं चेत्येकस्य सत्यस्य ब्रह्मणः सृष्टावुभयरूपताश्रावणात् सृष्ट्यनन्तरभावीति सूच्यते। तस्मात् क्षीरवत् परिणामान्न स दोष इति बोधितम्॥ २४॥

देवादिवदपि लोके॥ ननु भवत्वेवं परिणामे कर्तुरनपेक्षा, तथापि क्षीरस्य दधिभावेऽधिश्रयणाऽऽतञ्चनाद्यपेक्षा तु दृश्यत इति निमित्तानपेक्षा कथं समाधेया। किञ्च, लोकेऽपि दधिसमवायस्य क्षीरे विद्यमानत्वात् क्षीरं दधिरूपेण परिणमति। समवायस्तु न भवदभिमत इति व्यधिकरणो दृष्टान्तः। किञ्च क्षीरस्यैकविध एव परिणामो, ब्रह्मणस्तु विज्ञानाविज्ञानभेदेन कथमुभयविध इति त्रयं समाधातुमाह सूत्रकारः। देवादीत्यादि *। ननु किमनेन दृष्टान्तेनेत्यत आहुः। * स्वत इत्यादि * तथाच यथा कर्दमो, विमाने कामगं

एव स्वयोगबलेन सर्वं कुर्वन्ति । एवं ब्रह्माप्यनपेक्ष्य तत्समवायं स्वत एव सर्वं करोति ॥ २५ ॥

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

यद्येकमेव ब्रह्म स्वात्मानमेव जगत् कुर्यात् कृत्स्नं ब्रह्मैकमेव कार्यं भवेत् । अथांशभेदेन व्यवस्था तथा सति निरवयवत्वश्रुतिविरोधः । निष्कलं निष्क्रियं शान्तमिति ॥ २६ ॥

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । श्रुतेः श्रूयत एव द्वयमपि । नच श्रुतं युक्त्या बाधनीयम् । शब्दमूलत्वात् । शब्दैकसमधिगम्यत्वात् । अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् अर्वाचीनविकल्पविचारकुतर्कप्रमाणाभासशास्त्रकलिलान्तःकरणदुरवग्रहवादिनां वादानवसरे सर्वभवनसमर्थे ब्रह्मणि विरोधाभावाच्च ।

क्षत्तस्तर्ह्येवाविरचीकरदिति निमित्तानि समवायादि चानपेक्ष्य विमानं च कृतवानेवं ब्रह्मापि सर्वानपेक्षं स्वसामर्थ्येनैव सर्वं करोत्युभयरूपं च भवतीत्यत्रापि न लोकविरोध इत्यर्थः । इदञ्च सूत्रद्वयं यथासम्भवं यथासंख्यं वा सांख्यान् प्रत्यौलूकान् प्रति चोत्तरमित्यपि ज्ञेयम् ॥ २५ ॥

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ एवं लोकविरोधे परिहृतेऽत्रैव श्रुतिविरोधमाशङ्कते । कृत्स्नेत्यादि * ॥ २६ ॥

परिहरति । श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ अत्र प्रथमसूत्रे प्रतिवादिनोः सम्भूय समुत्थानेनाक्षेपः । द्वितीये तूभयोः प्रतिसाधारण्येन समाधानम् । शुष्कतर्काप्रतिष्ठानस्य प्रागेवोपपादितत्वात् ताभ्यामप्यनुकूलतर्कविधया स्वतन्त्रप्रमाणत्वेन च श्रुतेराश्रयणादिति । तथाच श्रुतिमालम्ब्यापि तदर्थमजानन्तौ द्वावपि भ्रान्तावित्यर्थः । भाष्यन्तु निगदव्याख्यातम् । 'अचिन्त्याः खलु ये भावा न ताँस्तर्केण

एवं परिहृतेऽपि दोषे स्वमत्याऽनुपपत्तिमुद्भाव्य सर्वसंप्लवं वदन् मन्दमतिः सद्भिरुपेक्ष्यः ॥ २७ ॥

योजयेत् । प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणम्' इति सम्पूर्ण-वाक्यम् । अत्र मात्स्ये क्वचित्, ताँस्तर्केण प्रसाधयेदिति पाठः । तथा सति मात्स्ये तर्काभ्यनुज्ञानाद् भ्रमः स्यादिति तन्निवारणाय श्रीभागवतवाक्योपन्यासः । तेन मात्स्यवाक्ये प्रकृतिभ्य इति बहुत्व-निर्देशात् पुरुषपर्यन्त एव तद्विषयो, न तु ब्रह्मपर्यन्तो विषय इत्यदोषः ।

अत्र शङ्कराचार्याः पूर्वमेवमेव श्रुतिबलाद् विरुद्धधर्माश्रय-त्वेन परिहारं व्याख्याय पुनरपि, ननु शब्देनापि विरुद्धोऽर्थो न प्र-त्याययितुं शक्यते, निरवयवं ब्रह्म परिणमति, कृत्स्नं च न परिण-मतीति । निरवयवत्वे सर्वं परिणमेन्न परिणमेद्वा । यदि केनचिद् रूपेण परिणमेत् केनचिन्न ततः सावयवं स्यात् । नच षोडशिग्रह-णाग्रहणवद् विकल्पोऽत्राश्रयितुं शक्यते । अक्रियारूपत्वेनापुरुष-तन्त्रत्वादतो दुर्घटमेतदित्याशङ्क्य, अविद्याकल्पितरूपभेदाभ्युपगमात् सुघटः परिहारः । न ह्यविद्याकल्पितरूपभेदेन वस्तुनः सावयवत्वं भवति । न हि तिमिरोपहतनयनेन अनेक इव चन्द्रमा दृश्यमानो-ऽनेक एव भवतीति रूपभेदस्याविद्यकत्वान्न निरवयत्वशब्दकोपः । नच परिणामश्रुतिः परिणामप्रतिपादनार्था । तत्प्रतिपत्तौ फलानव-गमात् । सर्वव्यवहारहीनब्रह्मात्मभावप्रतिपादनार्था त्वेषा । तत्प्रति-पत्तौ, स एष नेति नेत्यात्मेत्युपक्रम्याभयं वै जनक प्राप्तोऽसीति फलावगमादित्येवं व्याख्यानान्तरमाहुः । तद् दूषयन्त उपहसन्ति । * एवं परिहृतेऽपीत्यादि * । यदिदमविद्याश्रितरूपभेदाभ्युपगमेने-दानीं व्याख्यातं, तत् किं पूर्वत्रासामञ्जस्यदर्शनाद्वा, स्वबुद्धिकौश-लख्यापनाय वा, श्रुतिस्वारस्याद्वा, सूत्रस्वारस्याद्वा । नान्त्यः । आचार्येण लौकिकयुक्तिनिरासपूर्वकं केवलायाः श्रुतेरेवाश्रयणात् । न तृतीयः । वदद्व्याघातात् । फलानवगमं प्रदर्श्य ब्रह्मात्मभावप्रति-पादनरूपस्य फलस्य स्वयमेव कथनात् । नच मुख्यफलानवगम इति युक्तम् । परिणामबोधकश्रुतावपि, तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्युपक्रम्य,

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥

सृष्टौ देशकालापेक्षापि नास्ति। आत्मन्येव सृष्टत्वात्। देश-

रस५ ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति, यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽना-त्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते अथ सोऽभयं गतो भव-तीति फलवाक्ये, एतस्मिन्निति पदेन तस्यैव परामृष्टत्वात्। अनि-रुक्तपदेन तस्यैव विरुद्धधर्माधारत्वबोधनाच्च। उपनिषदुपक्रमेऽपि परप्राप्तिरूपफलबोधनाद् ऋचि तद्विवरणाच्च। तदभिमताविद्या-याः सदसदादिविकल्पेन साधनादिविकल्पेन च सर्वैरेव दूषित-त्वाच्च। अत एव न द्वितीयः। बुद्धिकौशलस्याविद्यायामेव पर्यव-सानात्। नाद्यः। लौकिकानामपि मणिमन्त्रौषधिप्रभृतीनां देशकाल-निमित्तवैचित्र्यवशाच्छक्तयो विरुद्धानेककार्यविषया दृश्यन्ते इत्या-दिना, तस्माच्छब्दमूल एवातीन्द्रिययाथार्थ्यावगम इत्यन्तेन स्वय-मेवासामञ्जस्यादर्शनस्य व्याख्यातत्वात्। अतो द्वितीयव्याख्यानस्य सर्वप्रमाणसर्वसन्मार्गसंप्लव एव फलमतस्तथेत्यर्थः ॥ २७ ॥

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ ननु श्रुतौ केवलस्य ब्रह्मणः कारणता निरूपिता तथापि देशकालौ स्वाधिकरणतया आवश्यका-वित्याशङ्कामपि श्रुतिमेवालम्ब्य परिहरति। आत्मनीति *। तद् व्याकुर्वन्ति। * सृष्टावित्यादि *। सूत्रे प्रथमश्चकारोऽवधारणार्थो द्वितीयोऽप्यर्थः। एवम्पदार्थस्तु—सृष्टत्वादिति *। आत्मनि सृष्टत्वं च, आत्मन्येवात्मनात्मानं सृजे हन्म्यनुपालय इति दशमस्कन्धे व्रज-भक्तान् प्रति भगवतः सन्देशवाक्ये स्फुटम्। द्वितीयस्कन्धे च, 'स एष आद्यः पुरुषः कल्पे कल्पे सृजत्यजः। आत्मन्येवात्मनाऽऽत्मानं संयच्छति च पाति चेति' ब्रह्मवाक्ये। श्रुतौ च, नासदासीन्नो स-दासीदित्यादिषु ब्रह्मेतरनिषेधाच्च। तदानीमिति कालोक्तिस्तु बो-धनार्थेति प्रागेवोक्तम्। अतो न जगत्सृष्टौ ब्रह्मणो देशकालापेक्षेत्य-पि शब्दादेव सिद्ध्यतीत्यर्थः। भाष्ये तु सृष्टाविति फक्किकाया एव विवरणम्। देशकालेत्यादि *। प्रथमं चकारमप्यर्थमङ्गीकृत्य पक्षा-

कालसृष्टावप्यात्मन्येव साधिकरणस्य सृष्टत्वाच्च । बहिरन्तश्च जगत्-सृष्टिं वा आह विशेषाभावेन, अनन्तरोऽबाह्य इति । विरोधाभावो विचित्रशक्तियुक्तत्वात् सर्वभवनसमर्थत्वाच्च ॥ २८ ॥

स्वपक्षदोषाच्च । ॥ २९ ॥

प्रधानवादिनोऽपि सर्वपरिणामसावयवत्वाऽनित्यत्वादिदोषो दुष्परिहरः । युक्तिमूलत्वाच्च तस्य । अचिन्त्यकल्पनायां प्रमाणाभावाच्च ॥ २९ ॥

न्तरमाहुः । * बहिरित्यादि * । * विशेषाभावेनेति * । तौल्येन । तथाच यथात्मनि सृष्टौ, न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथः सृजत इत्यत्र न देशकालाद्यपेक्षा । एवं बहिःसृष्टावपि, अनन्तरोऽबाह्य इति श्रुत्या सर्वत्र ब्रह्मण एकरूपताबोधनेनान्तर्बहिस्तुल्यत्वात् । अतो बहिरपि सृजन्नात्मन्येव सृजतीत्यर्थः । ननु सा सृष्टिर्मायिकी, तत्र तथा युक्तम् । इयं तु सत्येति कथमस्यां देशाद्यनपेक्षेत्यत आह । विचित्राश्च हीति * । हि यतो हेतोः, परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति श्रुतेस्तस्य शक्तयो विचित्रा एव । तदेतद् व्याकुर्वन्ति । * विरोधाभाव इत्यादि * एतेनेदमपि सूत्रं पूर्वपक्षिणः शङ्कानवकाशमानित्वात् प्रणीतमिति बोधितम् ॥ २८ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ भाष्यं तत्र निगदव्याख्यातम् । एवमनेनाधिकरणेन वाक्यान्वयाधिकरणविषयवाक्योक्तं स्वत एव ब्रह्मणः सर्वोपादानत्वं समर्थितं ज्ञेयम् ।

अन्ये तु परमाणुवादनिरासमप्यत्राङ्गीकुर्वन्ति । अणुवादिनोऽप्यणुरण्वन्तरेण संयुज्यमानो निरवयवो यदि कार्त्स्न्येन संयुज्येत तदा प्रथिमानुपपत्तेरणुत्वप्रसङ्गः । अथैकदेशेन संयुज्येत तदा निरवयवत्वकोप इति । इदञ्च दूषणं शिथिलम् । निरवयवेऽप्याकाशे प्रादेशिकस्याण्वादिसंयोगस्य तैरङ्गीकारात् । अत आचार्यैस्तदुपेक्षितम् ॥ २९ ॥

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

सर्वशक्तिभिरुपेता उपगतः। चकारात् सत्यादिगुणयुक्तश्च। कुतः?। तद्दर्शनात्। तथा वेदे दृश्यते। यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः, सर्वकर्ता सर्वकाम इत्यादि ॥ ३० ॥

विकरणत्वान्नेतिचेत् तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

कर्ता इन्द्रियवान् लोके। ब्रह्मणो निरिन्द्रियत्वात् कथं कर्तृत्वमितिचेन्न। अस्य परिहारः पूर्वमेवोक्तः, श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वा-

———

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ब्रह्मण उपादानत्वस्य श्रुतिमात्रगोचरत्वाद् बहुवाद्यसंमतत्वेन पूर्वमुपादानत्व आशङ्कितान्, अभिन्ननिमित्तोपादानत्वे चाशङ्कितान् दोषान् परिहृत्य कर्तृत्वे शङ्क्यमानान् परिहर्तुमधिकरणान्तरमारभमाणस्तन्निर्वाहकं सर्वशक्तिसाहित्यं प्रथमत आह। तद् व्याकुर्वन्ति। * सर्वशक्तिभिरित्यादि *। * उपेता उपगत इति * एतेन तृजन्तोऽयं शब्दः, सुपां सुलुगितिसूत्रोक्तडादेशान्तो वेति ज्ञापितम्। * सत्यादिगुणयुक्त इति * ते च गुणाः प्रथमस्कन्धे धरित्र्या धर्मे प्रत्युक्ताः। 'सत्यं शौचं दया क्षान्तिस्त्यागः सन्तोष आर्जवम्। शमो दमस्तपः साम्यं तितिक्षोपरतिः श्रुतम्। ज्ञानं विरक्तिरैश्वर्यं शौर्यं तेजो बलं स्मृतिः। स्वातन्त्र्यं कौशलं कान्तिर्धैर्यं मार्दवमेव च। प्रागल्भ्यं प्रश्रयः शीलं सह ओजो बलं भगः। गाम्भीर्यं स्थैर्यमास्तिक्यं कीर्तिर्मानोऽनहङ्कृतिः। एते चान्ये च भगवन्नित्या यत्र महागुणाः। प्रार्थ्या महत्त्वमिच्छद्भिर्न वियन्ति स्म कर्हिचिद्' इति। शेषं स्फुटम् ॥ ३० ॥

विकरणत्वान्नेति चेत् तदुक्तम् ॥ सर्वशक्तिस्वोपगमे श्रुत्यन्तरविरोधमाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेन सूत्रं पठित्वा व्याकुर्वन्ति। * कर्तेत्यादि *। ननु यथा, स विश्वकृद् विश्वविदात्मयोनिः सर्वकर्मा सर्वकाम इत्यादौ कर्तृत्वं श्रूयते तथा, अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनः, न तस्य कार्यं करणं च विद्यत इत्या-

दित्यत्र। अनवगाह्यमाहात्म्ये श्रुतिरेव शरणं, नान्या वाचोयुक्तिरिति ॥ ३१ ॥

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

न ब्रह्म जगत्कारणम्। कुतः ? प्रयोजनवत्त्वात्। कार्यं हि प्रयोजनवद् दृष्टं लोके। ब्रह्मणि पुनः प्रयोजनवत्त्वं सम्भावयितुमपि न शक्यते। आप्तकामश्रुतिविरोधात्। व्यधिकरणो हेतुर्नसमासो वा ॥ ३२ ॥

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति। लोकवल्लीला। न हि लीलायां किञ्चित् प्रयोजनमस्ति। लीलाया एव प्रयोजनत्वात्। ईश्वरत्वा-

---

वी विकरणत्वमपि श्रूयते। अतो विप्रतिषेधात् कथं कर्तृत्वमितिचेद्, न। परिहारग्रन्थस्तु—अस्य परिहार * इत्यादिनोक्तः स्फुटः। श्रुतिस्तु, अपाणिपादो जवनो ग्रहीता, अन्धो मणिमविन्दत् तमनङ्गुलिरावयत्, विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखः, सर्वतः पाणिपादं तदित्यादिरूपा विरुद्धधर्माधारत्वादिबोधिका ज्ञेया ॥ ३१ ॥

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ एवं साधितेऽपि कर्तृत्वे किञ्चिदाशङ्कते। तद् व्याकुर्वन्ति। * न ब्रह्मेत्यादि * अस्मिन् पक्षे निषेधार्थकनञः पूर्वसूत्रादेवानुवृत्तिसम्भवाद् वैयर्थ्यमायातीति पक्षान्तरमाहुः। * नसमास इति *। नैकधेत्यादिवन्नञ्शब्देन सह सुप्सुपेति समासः। तथाच प्रयोजनरहितत्वान्न कर्तृ ब्रह्मेत्यर्थः। तथा सतीदं पूर्वपक्षसूत्रम् ॥ ३२ ॥

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ समाधिं व्याकुर्वन्ति। * तुशब्द इत्यादि * तथाच यथा लोके राजभिर्मृगयादि क्रियते, तत्र न मांसाद्याहरणमन्यद् वा प्रयोजनम्। भृत्यादिभिरपि तत्सम्भवात्। किन्तु लीलैव प्रयोजनम्। अतो लोकेऽपि प्रयोजनं विना ईश्वरकार्यस्य दृष्टत्वेन तत एव समाधानान्नात्र पर्यनुयोगावकाश इत्यर्थः।

देव न लीला पर्यनुयोक्तुं शक्या । सा लीला कैवल्यं मोक्षः । तस्य लीलात्वेऽप्यन्यस्य तत्कीर्तने मोक्ष इत्यर्थः । लीलैव केवलेति वा ॥ ३३ ॥

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् तथाहि दर्शयति ॥ ३४ ॥

कांश्चित् सुखिनः कांश्चिद् दुःखिनश्च प्रलयं च कुर्वन् विषमो निर्घृणश्चेतिचेन्न । सापेक्षत्वात् । जीवानां कर्मानुरोधेन सुखदुःखे प्रयच्छतीति । वादिबोधनायैतदुक्तम् । वस्तुतस्त्वात्मसृष्टेर्वैषम्यनैर्घृण्यसम्भावनैव नास्ति । वृष्टिवद् भगवान् बीजवत् कर्म । श्रुतिरेव तथा दर्शयति । एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य

लीलापदादेवोत्तरसिद्धौ कैवल्यपदस्य किं प्रयोजनमत आहुः । * सा लीलेत्यादि * । लक्षणादोषादरुच्या पक्षान्तरमाहुः * लीलैवेत्यादि * सैव प्रयोजनं सैव वा मोक्षः । तथाच तत्सामर्थ्यस्य स्वरूपस्य च बोधनाय कैवल्यपदोक्तिरित्यर्थः ॥ ३३ ॥

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् तथाहि दर्शयति ॥ कर्तृत्व एव पुनः किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । तद् व्याकुर्वन्ति । * कांश्चिदित्यादि * ननु कर्मानुरोधेन सुखदुःखदाने स्वातन्त्र्यहानिस्तदनुरोधानादरे वैषम्यादिदोषापत्तिरित्युभयथापि दोषान्नायं वादः साधीयानिति मीमांसकादिशङ्कायामाहुः । * वादीत्यादि * पूर्वं तदनन्यत्वादिसूत्रैः सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वं, जीवस्यापि ब्रह्मात्मकत्वं च प्रतिपादयन् यदत्र सापेक्षत्वं हेतूकरोति तेन ज्ञायते वादिबोधनायेदमिति । यतो वादिभिर्बहुशो लोकानुसारेणैव चोद्यते । अतो नात्र कोऽपि शङ्कालेश इत्यर्थः । बहु स्यामिति श्रुत्यर्थमनुरुद्ध्य सिद्धान्तरीत्या समाधिमाहुः । * वस्तुत इत्यादि * । किञ्च । जीवसुखदुःखयोर्ब्रह्मणः साधारणकारणतैव श्रुत्यभिप्रेता. न त्वसाधारणा।अतोऽपि न दोषगन्ध इत्याहुः । * वृष्टीत्यादि * । ननु श्रुत्यैव समाधानसम्भवे पुनरङ्-

उभिनीषति । एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषति। पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन कर्मणेति च । सापेक्षमपि कुर्वन्नीश्वर इति माहात्म्यम् ॥ ३४ ॥

न कर्माविभागादितिचेन्नानादित्वात् ॥ ३५ ॥

न, कर्मविभागात् कार्योद्गमात् पूर्वं सम्भवति, पश्चात्त्वन्योन्याश्रय इतिचेन्न । अनादित्वात् । बीजाङ्कुरवत् प्रवाहस्यानादित्वात् ॥ ३५ ॥

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥

रमर्दनेन शूलोत्थापनवदाशङ्कोत्थापनस्य किं प्रयोजनम् । प्रक्षालनपङ्कन्यायेनैतदनुल्लेखस्यैव युक्तत्वादित्यत आहुः * सापेक्षमित्यादि * । तथाच माहात्म्यबोधनमेव प्रयोजनमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

न कर्माविभागादितिचेन्नानादित्वात् ॥ कर्मसापेक्षत्वमत्राभिप्य साध्यते । तद् व्याकुर्वन्ति । * न, कर्मेत्यादि * । यदुक्तमीश्वरो जीवकर्मसापेक्ष इति न वैषम्यादिदोषसम्बन्धस्तत्रेति । तदयुक्तम् । सृष्ट्यादौ, सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति प्रश्नोत्तरनिषेधेन तदानीं, यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा इति श्रुत्युक्तस्य कार्योद्गमरूपस्य विभागस्याभावात् ततः पूर्वं जीवाभावेन तच्छरीरसाध्यं कर्म पूर्वं न सम्भवति । येन वैषम्यादि समाधीयेत । अथ विभागोत्तरभाविना कर्मणा समाधानम्। तदप्ययुक्तम् । कर्मणः शरीरसाध्यत्वेन शरीरसम्बन्धस्य च कर्मसाध्यत्वेनान्योन्याश्रयादित्येवं सूत्रांशेनाशङ्क्य तत् समाधत्ते । नानात्वादिति * । स्यादन्योन्याश्रयो यदि शरीरकर्मव्यक्ती द्वे एव स्याताम् । तत्तु नास्ति । बीजाङ्कुरवच्छरीरकर्मप्रवाहस्यानादित्वात् । अतो विभागोत्तरं सापेक्षत्वात् सुघटः समाधिरित्यर्थः ॥ ३५ ॥

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ नन्वयं समाधिरसमाधिरेव । सृष्टेः पूर्वं विभागाभावेन प्रवाहानादित्वस्य वक्तुमशक्यत्वादित्या-

कथमनादित्वमितिचेद्, उपपद्यते । अन्यथा कस्य संसारः । कृतहान्यकृताभ्यागमप्रसङ्गश्च । उपलभ्यते च श्रुतिस्मृत्योः । अनेन जीवेनात्मनेति सर्गादौ जीवप्रयोगादनादित्वम् । तपसैव यथा पूर्वं स्रष्टा विश्वमिदं भवानिति च ॥ ३६ ॥

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥

शङ्कायामिदं सूत्रं प्रवृत्त इति स्फुटीकुर्वन्तो व्याचक्षते * कथमित्यादि * । सूत्रे अपिः पूर्वपक्षिगर्हायाम् । स्वयं यौक्तिकः सन् युक्तिं विस्मरतीति । युक्तिमाहुः * अन्यथेत्यादि * । * अन्यथेति * यदि जीवोऽनादिर्न स्यात् । प्रथमश्चोऽवधारणार्थो, द्वितीय उक्तसमुच्चयार्थः । स्मृतिस्तु तृतीयस्कन्धनवमाध्यायस्था । तथाच प्रलयनैकट्यदशायां सदसत्कर्मकरणोत्तरं प्रलये जाते जीवानां ब्रह्मरूपत्वात् तदानीं कर्मफलभोगाभावात् कृतहानिः । पुनः सृष्ट्यारम्भदशायां विस्फुलिङ्गवद्विभागेऽपि ब्रह्मरूपताया अनपेतत्वेन तदानीमपि भोगायोगाच्च कृतहानिः । सृष्ट्यारम्भे ब्रह्मरूपतयातिशुद्धानां पुनः सकलदुःखनिवहसाधनीभूतशरीरसम्बन्धादकृताभ्यागमप्रसङ्गश्च स्यादत एतयोपपत्त्या जीवस्यानादित्वम् । नचास्याः शुष्कतर्कत्वं, येनास्या अप्रतिष्ठानं स्यात् । यतोऽनेनेति श्रुतौ सर्गादावेव जीवपदस्य सिद्धवत् प्रयोगात् । नच सा भाविनी सञ्ज्ञेति युक्तम् । उक्तस्मृतौ यथापूर्वमिति पदेन नामरूपसम्बन्धानादित्वस्य बोधनात् । अतोऽविभागदशायामपि नामरूपसम्बन्धसत्त्वात् । श्रुतौ च व्याकरवाणीति कथनेन तत्प्रख्यातिमात्रस्य सृष्ट्याद्यभिप्रेतत्वात् सर्वानादित्वे तत्कर्मानादित्वमपि श्रुतिसिद्धम् । तथा सति तत्सापेक्षतापि तथेति पूर्वोक्तः समाधिरव्याहत एवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ नन्वेवं सति प्रलये नामरूपविभागानर्हरूपेणैव सर्वावस्थानं सिद्ध्यतीत्यविभागलक्षणस्यैवाद्वैतस्य सिद्धिर्न शुद्धाद्वैतस्येत्यद्वितीयश्रुतिविरोधो दुष्परिहर इत्याशङ्कायां तं विरोधं

उपसंहरति । वेदोक्ता धर्माः सर्वे ब्रह्मण्युपपद्यन्ते । सर्वसमर्थत्वादिति ॥ ३७ ॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते
ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥ २ ॥ १ ॥

परिहरन् स्वोक्तमुपसंहरतीत्याहुः । * उपसंहरतीत्यादि * । तथाच यथा नारदपरीक्षायां, 'चित्रं बत यदेकेन वपुषा युगपत् पृथक् । गृहेषु द्व्यष्टसाहस्रं स्त्रिय एक उदावहत्' इत्युपक्रमे कथनात्, तमेव सर्वगेहेषु सन्तमेकं ददर्शाहेत्युपसंहारे कथनाच्च नानागृहेषु तत्तत्कार्याणि कुर्वतः पृथग्विद्यमानत्वेऽपि न रूपभेदस्तथात्राविभागेन सर्वेषां रूपाणां विद्यमानत्वेऽपि नाद्वितीयत्वभङ्गः । विचित्राश्च हीत्यनेनैतत्समाधेः पूर्वमेव कृतत्वादित्यर्थः । एतेन, न कर्मेति सूत्रद्वयमादायाविभागाद्वैतमविनाभावाद्वैतं वा ये रोचयन्ते, यं चाद्वितीयादिश्रुतिमादाय प्रपञ्चमायिकत्वं रोचयन्ते ते उभयेऽपि निरस्ता वेदितव्याः । तेन विरुद्धधर्माश्रयं सर्ववादानवसरं नानावादानुरोधि समाभ्यधिकरहितं ब्रह्मेति सिद्धम् ।

एवमस्मिन् पादे युक्त्या नानाविधः श्रुतिषु यो विप्रतिषेधः स परिहृतः ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणनखचन्द्रनिरस्तहृदयध्वान्तस्य
पुरुषोत्तमस्य कृतौ भाष्यप्रकाशे द्वितीयाध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥ २ ॥ १ ॥

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥

स्वतन्त्रतया सर्वे वादा निराक्रियन्तेऽस्मिन् पादे ।

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ प्रथमे पादे सांख्यं निराकृत्य तन्निराकरणप्रसङ्गे, एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याता इति सूत्रेण शिष्टापरिग्रहरूपं दोषं प्रदर्श्य अन्ये च वादा निराकृताः । तथापि केषाञ्चन मन्दमतीनां तदुक्तयुक्तिष्वाभासताभानाभावे श्रद्धोत्पत्तौ स्वार्थविभ्रंशः स्यात् स मा भूदिति करुणया तदुक्तयुक्तीराभासीकर्तुं द्वितीयः पाद आरभ्यते इति पूर्वं पादार्थनिरूपणे सूचितम् । तदत्र स्मारयन्ति * स्वतन्त्रतयेत्यादि * । तत्र प्रथमे पाद उपपादितः सत्कार्यवादः परिणामवादश्च सांख्यवादे सिद्धान्ते च तुल्य इति सांख्ये श्रद्धा शीघ्रमास्तिकस्योत्पद्येतेति तन्निरासाय प्रथमं तदेव निराक्रियते दशभिः सूत्रैः । तेषां चैवं मतम्—'मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः' इति । तत्र साम्यावस्थोपलक्षिता वा अकार्या वा गुणाः प्रकृतिः । प्रकृतित्वं च प्रकर्षेण करोतीति व्युत्पत्त्या तत्त्वान्तरारम्भकत्वम् । गुणास्तु, सत्त्वं लघु प्रकाशकं, रज उपष्टम्भकं चलं, तमो गुर्वावरकमिति कार्यलक्षणलक्षिता यथायथं प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकद्रव्यस्वरूपा अतीन्द्रियाः कार्यैकोन्नेयाः । गुणक्षोभस्य पाश्चात्यत्वात् साम्यावस्था सर्वेषां कारणभूतेति मूलप्रकृतिरित्युच्यते । सा एका अचेतना अनेकचेतनभोगापवर्गार्था नित्या सर्वगता सततविक्रिया न कस्यचिद् विकृतिः। महदहङ्कारपञ्चतन्मात्राः सप्त प्रकृतिविकृतयः। तत्र महानहङ्कारस्य प्रकृतिर्मूलप्रकृतेर्विकृतिः । अहङ्कारस्त्रिविधो, वैकारिकस्तैजसस्तामसश्च । तत्र वैकारिको मनसः प्रकृतिः । तैजस इन्द्रियाणाम् । तामसः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाख्यानां पञ्चतन्मात्राणाम् । महतस्तु विकृतिस्त्रिविधोऽपि । पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि । श्रोत्रत्वग्-

घ्राणदृग्रसनाख्यानि। पञ्च कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि। मन उभयनायकम्। पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाः पञ्च महाभूतानि एत इन्द्रियादयः षोडश विकाराः। पुरुषस्तु परिणामशून्यत्वान्न कस्यापि प्रकृतिः। नित्यत्वेनाजन्यत्वान्न कस्यापि विकृतिः। अत एव निर्द्धर्मकश्चैतन्यमात्रस्वरूपो निष्क्रियः सर्वगतः प्रतिशरीरं भिन्नश्च। तत्र निर्विकारत्वान्निष्क्रियत्वाच्च न पुरुषस्य कर्तृत्वम्। प्रकृतेस्तु तदुभयवत्त्वात् कर्तृत्वं परिणामित्वं चेति। तच्च प्रकृतेः कारणत्वमेवमनुमिमते, 'भेदानां परिमाणात् समन्वयाच्छक्तितः प्रवृत्तेश्च। कारणकार्यविभागादविभागाद् वैश्वरूप्यस्य। कारणमस्त्यव्यक्तम्' इति। अर्थस्तु विश्वं रूपं यस्मिन्निति विश्वरूपं जगत्। विश्वरूपमेव वैश्वरूप्यम्। स्वार्थे ष्यञ्। तस्याऽव्यक्तं कारणमस्ति। तत्र पञ्च हेतवः। भेदानां परिमाणात्। भेदा महदादिभूतान्तास्तेषां परिमाणात्। अव्यापित्वाद्, व्याप्यत्वादिति यावत्। कारणे सत्कार्यमिति स्थितम्। तथाच विवादाध्यासिता भेदाः स्वसजातीयाव्यक्तकारणकाः। तद्व्याप्यत्वात्। ये यज्जातीयव्याप्यास्ते तज्जातीयाव्यक्तकारणकाः। यथा घटादय इति। एवं, समन्वयाद्, भिन्नानां स्वरूपता समन्वयः, अविनाभावो वा। तथाच, विमता भेदास्तथा। तद्भिन्नत्वे सति तत्स्वरूपत्वात्। तदविनाभूतत्वाद्वा। यदेवं तदेवं घटादिवदिति। किञ्च। शक्तितः प्रवृत्तेः। शक्तिः स्वान्तःस्थाविर्भावकत्वम्। तथाच यद् यच्छक्तितः प्रवृत्तं तत् तत्कारणकम्। यथा घटादिकं मृत्कारणकम्। तथैवैतेऽव्यक्तशक्तितः प्रवृत्तास्तत्कारणका इति। यद्वाऽत्र हेतुद्वयम्। तथा सति यद् यच्छक्यं, तत् तत्कारणकम्। यथा घटाद्यां मृदः। तथैते परम्परया परमाव्यक्तस्येति। एवं, यद् यत्प्रवृत्तिसम्पाद्यं तत् तत्कारणकम्। यथा घटादिः कुलालादेः। एवमेव महदाद्योऽव्यक्तस्येति। अयं च हेतुः सामान्यतः कारणत्वं वा कर्तृत्वं वा साधयति। किञ्च। कारणकार्यविभागादविभागात् ताभ्यामित्यर्थः। तथाच ये उत्पत्तौ यतो विभक्ताः प्रलये च यदविभक्तास्ते तत्कारणकाः। यथा घटादयो मृदः। एवमेतेऽपि परम्परया साक्षाच्च परमाव्यक्तादुत्पत्तौ विभक्ता प्रलये च तदविभक्ता इत्येतैरपि तत्कारणकैर्भवितव्यमिति।

रामानुजाचार्यास्तु—यद् विचित्रसन्निवेशं तत् कार्यम्।

लोकानां भूर्भुवादीनामचेतनेन केवलेन प्रधानेन रचना नो-

यथा तनुभवनादि। जगदपि विचित्रसन्निवेशमिति तेनापि कार्येण भवितव्यमिति सामान्यतो दृष्टेन जगतः कार्यत्वमनुमाय तेन सिद्धे कारणपूर्वकत्वे ततः किं कारणमित्यपेक्षायां तत्साधनाय समन्वयादयो हेतव इत्येवं सांख्यतत्त्वकौमुद्युक्तप्रकारेण सरूपत्वं समन्वयं देशकालपरिच्छिन्नत्वं परिमाणमङ्गीकृत्य व्याकुर्वन्ति।

भास्कराचार्यास्तु—अविनाभावरूपमन्वयमङ्गीकृत्य सुखदुःखमोहान्विता बाह्या आध्यात्मिकाश्च भेदा दृश्यन्ते। ये च यदन्वितास्ते तदेककारणपूर्वकाः। यथा घटशरावादयो मृदन्विता मृदेककारणपूर्वका एवं सुखदुःखमोहान्वितं जगत् त्रिगुणकारणकमित्येवं व्याकुर्वते। परिणामं च द्विविधम्। रूपतः संख्यातश्चेत्याहुः।

तत्र भिन्नानां सरूपत्वरूपो यः समन्वयस्तस्य न स्वसजातीयाव्यक्तकारणकतासाधकत्वम्। सदृशे मित्रादौ तस्य सत्त्वेन हेतोर्व्यभिचारात्। द्विविधपरिमाणेऽपि संख्यापरिमाणं न साधकम्। एकत्वसंख्यासंख्यातत्वस्य कारणेऽपि सत्त्वाज्जातिसंख्यासंख्याततत्वस्य व्यक्तौ सत्वेन व्यभिचाराच्च। अतः पूर्वव्याख्यातरीत्यैव प्रधानस्य कारणत्वानुमानम्। तदत्र रचनानुपपत्तिसूत्रेण दूष्यते। तद् व्याकुर्वन्ति। * लोकानामित्यादि * यत् पूर्वैः परिमाणादिभिर्हेतुभिर्जगत्कारणत्वेन प्रधानमनुमीयते तदनुमानं न कर्तव्यम्। कुतः?। रचनानुपपत्तेः। रचना हि बुद्धिपूर्विका वा, प्रतिनियतदेशकालव्यवस्थापिका वा, चेतनस्पर्शिना वा क्रिया। सात्र लोकानां भूर्भुवादीनामचेतनेन केवलेन प्रधानेन नोपपद्यते। तथाच भूरादिलोकरचना न केवलाऽचेतमकारणिका। रचनात्वात्। गृहादिरचनावत्। भूरादिलोका नाचेतनकर्तृकाः। चेतनस्पर्शनक्रियात्मकरचनाविषयत्वात्। घटकुड्यादिवत्। प्रधानं स्वतोऽकर्तृ। अचेतनत्वात्। स्तम्भादिवदित्यादिभिः प्रयोगैः सत्प्रतिपक्षत्वादर्थान्तरापादकत्वाच्च न तैरनुमानैः कारणत्वेन प्रधानमनुमातुं शक्यमित्यर्थः। नन्वेवमेतैः प्रयोगैः कर्तृत्वस्यैवासिद्धिर्न तु कारणत्वस्येति बाधकाभावात् पूर्वोक्तैरन्वयादिभिः प्रधानस्य परिणाम एव तादृशोऽस्तु। तथा सति

पपद्यते । रचितत्वादेव न परिणामः । सर्वस्य संश्लेषप्रसङ्गात् ।

अतश्चेतनकर्तृका रचना नाचेतनेन प्रधानेन कर्तुं शक्या । तस्मात् कारणत्वेन प्रधानं नानुमातव्यम् । अन्यथोपपत्त्या बाधितमेवानुमानमिति चकारार्थः ॥ १ ॥

तस्य कारणत्वानपायाच्च कश्चिद्दोष इत्यत आहुः । * रचितत्वादित्यादि * भवतां मते पुरुषो निष्क्रिय इति क्रिया शक्तिप्राधानिकी । तथाच सति रचनापि तस्यैव धर्मो, न पुरुषस्य । तद्विषयाश्च लोकास्तत्कर्तृका, अतो न तत्परिणामः । यथा घटादिः कुलालादेः । किञ्च । भूरादयो लोका यदि प्रकृतिपरिणामभूताः स्युः, सर्वे श्लिष्टाः स्युः । लोके परिणतत्वसंश्लिष्टत्वयोर्नियमस्य दध्यादिषु दर्शनात् । यदेवं तदेवम् । यथा घटकुड्यमन्थानादि । किञ्च । कार्यं द्विविधम्—आरब्धं, परिणामभूतञ्च । तत्र निमित्तव्यापारजन्यं यत् तदारब्धम् । तदेव च रचितम् । यथा गृहादिकम् । यत् पुनरुपादानव्यापारप्राधान्येन वा, तन्मात्र व्यापारेण वा जन्यते, तत् परिणामभूतम् । यथा हरिद्राचूर्णसंयोगजन्यं कुङ्कुमादि । यथाच दध्यादि । रचितत्वपरिणामयोश्चेतरेतरविरुद्धत्वं लोके दृष्टम् । अतोऽत्र परिणामाङ्गीकारे रचितहानिस्तदङ्गीकारे च परिणामहानिरिति तुन्दिलसुरतन्यायादेकस्मिन् कार्यमुभयरूपत्वाङ्गीकार, एकस्मिंश्च कारणे उपादानत्वनिमित्तत्वयोरङ्गीकारो लोकविरुद्धः, प्रत्यनुमानबाधितत्वान्न्यायविरुद्धश्चेत्यर्थः । सिद्धं वदन्तः सौत्रानुमानपदस्यार्थमाहुः । * अत इत्यादि * । तथाचानुमीयत इत्यनुमानम् । भावे ल्युडित्यर्थः ।

रामानुजाचार्यास्तु—कृत्यल्युटो बहुलमिति बाहुलकात् कर्मणि ल्युट् । यदनुमीयते तदनुमानमिति सौत्रानुमानपदस्यार्थमाहुः ।

चकारप्रयोजनमाहुः । * अन्यथेत्यादि * । अन्यथोपपत्तिः प्रतिपक्षानुमानं तया कृत्वा सांख्योक्तं पूर्वमनुमानं पक्षे साध्यशून्यमेव क्रियत इति बोधनं चकारेण क्रियते इत्यर्थः । एवं सत्प्रतिपक्षोऽर्थान्तरं बाधश्चेति दोषत्रयं दर्शितम् ॥ १ ॥

प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

भुवनानि विचार्य जनान् विचारयति । सर्वस्य तत्परिणामे

प्रवृत्तेश्च ॥ ननु पूर्वहेतुनैव निरस्ते सांख्यमते हेत्वन्तरस्य किं प्रयोजनमत आहुः । * भुवनानीत्यादि * । रचना द्विविधा । भुवनरचना जनरचना चातत्र जनरचना शुक्रशोणितपरिणामभूता । अतो रचनात्वहेतुकेऽनुमाने जनशरीररचनाया रचनाविषयत्वहेतुके च जनशरीरस्याचेतनत्वहेतुके च शुक्रशोणितयोर्दृष्टान्तीकरणे तेषां साधारणत्वापत्त्या न तन्मतदूषणं, न वा पूर्वोक्तन्यायावतार इति तत्समर्थनार्थं हेत्वन्तरेण तान् विचारयतीत्यर्थः । तद् व्युत्पादयन्ति * सर्वस्येत्यादि * प्रवृत्तिर्हि प्रयत्नस्तत्पूर्विका क्रिया वा । तथाच सर्वस्य प्रकृतिपरिणामत्वे शरीरोत्पादनाय मातापित्रोः प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । अयमर्थः । अचेतनस्य स्वत एव प्रवृत्तौ शुक्रशोणिते अपि चेतनप्रवृत्तिमन्तरेण स्वत एव जनशरीराणि जनयेतां, न तु मातापित्रोः प्रवृत्तिमपेक्षेताम् । अपेक्षा त्वस्ति । बहिः पतितयोः संसृष्टयोरपि तयोः शरीरसम्भवादर्शनात् । पोषणादिनैव तत्समग्रत्वदर्शनाच्च । अत एव गर्भस्रावादौ शरीरस्यासमग्रता दृश्यते । तेन चेतनाधिष्ठितयोरेव तयोः प्रवृत्तिर्न त्वनधिष्ठितयोः । अतो जनरचनादिदृष्टान्ते रचनात्वादीन् हेतून् साधारणीकृत्य पूर्वोक्तैरन्वयादिभिः प्रधानं न कारणत्वेनानुमातुं शक्यम् । अस्मदुक्तेषु हेतुषु रचनात्वे प्रवृत्तिपूर्वकत्वेन विशेषिते मातापितृप्रवृत्तिपूर्वकशुक्रशोणितपरिणामात्मकशरीररचनया दृष्टान्तिते रचनाविषयत्वे च तथा विशेषिते पुरुषशरीरेण च दृष्टान्तिते अचेतनत्वे च प्रवृत्तिमत्त्वेन विशेषिते जीवच्छरीरेण च दृष्टान्तिते साधारण्यनिवृत्तौ दोषाभावादित्यर्थः । ननु केवलचेतनस्यापि प्रवृत्त्यदर्शनात् प्रवृत्तिरपि विशिष्टधर्म एव । तथा सति तत्र कस्य प्राधान्यमित्यपेक्षायां चेतनस्य निष्कलत्वनिष्क्रियत्वाभ्यां न प्राधान्यम्, अपि त्वचेतनस्यैवेति प्रवृत्तेरपि नैमित्तिकाचेतनधर्मत्वादन्वयादिषु प्रतिपक्षादिदोषः,

प्रवृत्तिर्नोपपद्यते प्रधानस्य वा प्रथमप्रवृत्तिः । यद्यपि प्रधानकारणवादे फलपर्यन्तमङ्गीक्रियमाणे न किञ्चिद् दूषणम् । कृतिमात्रस्य प्रधानविषयत्वात् । तथापि वादिनं प्रति लोकन्यायेन वक्तव्य-

---

किन्तु रचनादिष्वेव दोष इत्यत आहुः । * प्रधानस्येत्यादि * निमित्तसंसर्ग एव नैमित्तिकधर्मसम्भवान्निमित्तभूतचेतनसंसर्गस्य सार्वदिकत्वे सृष्टिस्थितिप्रलयादिकालविभागानुपपत्तेः कादाचित्कत्वे च हेतोर्वक्तुमशक्यत्वात् प्रधानस्य या प्राथमिकी प्रवृत्तिः सृष्ट्यर्था, सैव नोपपद्यते । तथाच तव मते चेतनाधिष्ठानस्यापि वक्तुमशक्यत्वेन हेतोः सविशेषणस्याभ्युपादाने त्वन्मतासिद्धिरित्यर्थः । ननु तस्याः स्वभाव एव तादृशोऽतो न किञ्चिद् दूषणमित्याकाङ्क्षायां तदनूद्य दूषयन्ति । * यद्यपीत्यादि * धेनुवद् वत्साय पुरुषार्थं स्वभावत एव तस्याः प्रवृत्तिः । नर्तकीवत् सर्वप्रदर्शनोत्तरं स्वत एव कार्यान्निवृत्तिरित्येवं कृतिमात्रस्य प्रधानविषयत्वमङ्गीकृत्य फलपर्यन्तं प्रधानकारणवादेऽङ्गीक्रियमाणे स्वभाववादाश्रयणान्न किञ्चिद् दूषणम् । रचनाप्रवृत्त्योः कालनियमस्य च स्वभावादेव सम्भवात् । तथापीदं शास्त्रं तर्कमाश्रित्य प्रवृत्तं, न तु श्रुत्युपष्टब्धम् । तदीयव्याख्यानस्य श्रुत्यन्तरविरोधेन लक्षणाग्रासेन च व्याख्यानाभासत्वात् । अतस्तर्कालम्बने वादिनं प्रत्यपि लोकन्यायेन वक्तव्यम् । तत्र लोके चेतनाचेतनव्यवहारोऽस्ति । चेतना जरायुजाण्डजोद्भिज्जस्वेदजभेदेन चतुर्विधाः । सशरीरा जीवा अलौकिका मुक्ता अशरीराश्चेतनास्तेभ्योऽन्ये घटादयो रथादयश्च ते अचेतना इति । तन्न्यायेनात्र सूत्रेषु विचारस्तथा सति प्रकृतेः पञ्चविधेषु चेतनेष्वप्रवेशादचेतनत्वमिति । तत्र धेनुनर्तकीदृष्टान्ताभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्ती प्रतिवादिनं प्रति न वक्तुं शक्ये । लोके तयोश्चेतनत्वेनैव व्यवहारात् । अभ्युपगमस्य स्वमात्रसन्तोषकत्वेनानुत्तरत्वात् । अत एतावन्मात्रेणैव तन्निग्रहे सिद्धे न किञ्चिद्विचारणीयम् । प्रवृत्तिः कस्य धर्मः ? । यत्र दृष्टा तस्य वा ? यत्संयुक्ते दृष्टा तस्य वेति शङ्कायां यस्मिन् दृष्टा तस्यैव सेति युक्तम् । प्रवृत्तितदधिष्ठानयोः प्रत्यक्षत्वात् केवले चेतने क्वचिदपि प्रवृत्त्यदर्शनात् । अत एव वान्वयव्यतिरेकासिद्धत्वाच्चैतन्यमपि देहधर्मं

म् । तत्र लोके चेतनाचेतनव्यवहारोऽस्ति। चेतनाश्चतुर्विधा जीवाः सशरीरा अलौकिकाश्च । अन्ये अचेतनाः । तन्न्यायेन विचारोऽत्रेति न किञ्चिद् विचारणीयम् ॥ २ ॥

पयोऽम्बुवच्चेत् तत्रापि ॥ ३ ॥

यथा पयो विचित्रफेनरचनां करोति, यथा वा नद्यादिजलं स्वत एव स्पन्दत इतिचेत् । न । तत्रापि दोहनाधिश्रयणे मेघानां चेतनानामेव सत्त्वात् ।

एवेति लोकायतिकदर्शनम् । तस्मादचेतनस्यैव धर्मः प्रवृत्तिरिति पूर्वपक्षमुद्भाव्य, न ब्रूमो यस्मिन्नचेतने प्रवृत्तिर्दृश्यते न तस्य सेति। किन्तु सा चेतनाद् भवतीति ब्रूमः । तद्भावे भावात् तदभावे चाभावात् । यथा काष्ठादिनिष्ठापि दाहप्रकाशलक्षणा क्रिया केवलेऽनलेऽनुपलभ्यमानापि ज्वलनान्वयव्यतिरेकानुविधानात् तन्निमित्तैवेत्यादिकमेकदेशिभिर्विचारितं तल्लोकन्याये देहस्यैव चेतनत्वेन समाधानान्न विचारणीयमित्यर्थः ॥ २ ॥

पयोऽम्बुवच्चेत् तत्रापि ॥ ननु मास्तु धेनुनर्तकीदृष्टान्तेन प्रवृत्तेरचेतनधर्मत्वं तथापि क्षीरजलदृष्टान्तेनाचेतनधर्मत्वं तस्याः साधयिष्याम इत्याशङ्कायां समाधत्ते । पय इत्यादि * । तद् व्याकुर्वन्ति । * यथा पय इत्यादि * यथा दुह्यमानेऽधिश्रीयमाणे च पयसि दृश्यमानां विचित्रां फेनरचनां केवलं पय एव करोति । यथा वा नद्यादिजलं स्वत एव प्रस्रवति। न तत्र चेतनसंसर्गलेशोऽपि । तथा प्रधानमपि प्रवर्तते । विचित्रलोकरचना केवलाचेतनकर्तृका, रचनात्वात् । दुह्यमानपयःफेनरचनावत् । बन्धाद्यर्था प्रधानप्रवृत्तिः केवलाचेतनधर्मः, प्रवृत्तित्वात् । नद्यादिस्पन्दनप्रवृत्तिवदित्यनुमास्यामहे इत्युच्यते चेत् । न । कुतः ? । तत्रापि तस्मिन् दृष्टान्तद्वयेऽपि दोहनाधिश्रयणयोश्चेतनकर्तृकयोरेव प्रयोजकतया सत्त्वात् । नदीप्रस्रवणेऽपि चेतनानां मेघानां प्रयोजकानां सत्त्वात् । तथाच दृष्टान्तद्वयेऽपि चेतनप्रयुक्तत्वस्य विद्यमानत्वेन हेतोः सपक्षराहित्येन व्याप्तिग्रहाभावान्नानुमानमित्यर्थः । ननु यथा क्षीरम-

व्याख्यानान्तरे त्वम्बाम्बुवदित्युच्येत । द्वितीयस्य समाधानं नोभयवादिसंमतम् ॥ ३ ॥

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

चेतनं स्वत एव वत्सविवृद्धये प्रवर्तते । यथा वा नद्यादिजलं स्वभावत एव लोकोपकाराय स्पन्दत एवं प्रधानमपि स्वभावत एव पुरुषार्थसिद्धये प्रवर्तत इत्याशङ्कायामुभयवादिप्रसिद्धे रथादावचेतने केवलस्य प्रवृत्त्यदर्शनाच्छास्त्रे च, योऽप्सु तिष्ठन् योऽपोन्तरो यमयति, एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्यो नद्यः स्पन्दन्त इति चेतनकर्तृकत्वश्रावणात् साध्यपक्षनिक्षिप्त एवायमुपन्यास इत्येकदेशिकृतव्याख्यानेऽपि प्रकृतार्थसिद्धेस्तत् कुतोऽनादृत्यान्यथा व्याख्यायत इत्यत आहुः । * व्याख्यानान्तर इत्यादि * । पूर्वत्र रचनाप्रवृत्त्योरनुपपत्त्या पूर्वपक्षिणोऽसङ्गतवादित्वमुक्तमिति तेन तदेव दृष्टान्तेन निवारणीयम् । अत एव दृष्टान्तद्वयमत्र सूत्र उक्तम् । यदि लोकोपकाराय प्रवृत्तिमात्रमेव दूष्यत्वेनाभिप्रेतं स्यात् तदा प्रवचनसूत्रेषु अचेतनत्वेऽपि क्षीरवच्चेष्टितं प्रधानस्येति कथनात् तन्मात्रमेवास्मिन् सूत्रे क्षीरपदेनानूदितं स्यात् । यदि च तदभिप्रेता पुरुषोपकारकता दूष्यत्वेनात्राभिप्रेता स्यादम्बाम्बुनोस्तथात्वस्य लोकप्रसिद्धत्वादम्बाम्बुवदित्युच्येत । अतो भिन्नैवेयं युक्तिरिति तथा व्याख्यानमयुक्तम् । नचैवं सति प्रवचनसूत्रस्थयुक्तेरदूषणात् तया स पुनः प्रत्यवस्थास्यतीति शङ्क्यम् । क्षीरस्य जीववद्धेतुत एव प्रस्रवणेन तस्य दृष्टान्तस्य शिथिलतया तेन प्रत्यवस्थानाभावस्यार्थत एव सिद्धत्वात् । तस्मादयुक्तमेव तद्व्याख्यानम् । यत् पुनर्नद्याम्बुनोऽत्यन्तमनपेक्षा निम्नभूम्याद्यपेक्षितत्वात् स्पन्दनस्येति समाधानं, तत्तु सिद्धान्तिनश्चेतनसापेक्षताभिप्रायवतो निम्नभूमिसापेक्षताया अनभिप्रेतत्वात् पूर्वपक्षिणोऽपि निरपेक्षतां प्रतिपादयतोऽनभिप्रेतत्वान्नोभयवादिसम्मतमतस्तदुभयमनादृत्यैवं व्याख्यातमित्यर्थः ॥ ३ ॥

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ प्रकृतेः कर्तृत्वं दूषयित्वा तस्याः स्वतः परिणामं दूषयति । * व्यतिरेकेत्यादि * । अत्रापि ना-

प्रधानस्यान्यापेक्षाभावात् सर्वदा कार्यकरणमेव, न व्यतिरेकेण तूष्णीमवस्थानमुचितम् । पुरुषाधिष्ठानस्य तुल्यत्वात् । सेश्वरसांख्यमतेऽप्यैश्वर्यं तदधीनमिति यथास्थितमेव दूषणम् ॥ ४ ॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

तृणपल्लवजलानि स्वभावादेव परिणमन्त एवमेव* प्रधानमि-

नुमानमित्यस्यानुषङ्गः । तद् व्याकुर्वन्ति । * प्रधानेत्यादि * । व्यतिरेकेण अनवस्थितिर्व्यतिरेकानवस्थितिः । गुणत्रयसाम्यात्मकस्य प्रधानस्य परिणामार्थं गुणक्षोभायान्यापेक्षाभावात् सर्वदा कार्यकरणमेवोचितं, न तु कार्यव्यतिरेकेण तूष्णीमवस्थानमुचितम् । तथाच प्रलयानुपपत्तिः । चकारेण त्रयाणां गुणानामेकव्यतिरेकेणान्यानवस्थितेर्युगपत् क्षोभात् कार्यत्रयस्यापि यौगपद्यसम्भवात् क्रमानुपपत्तिः, कार्यानिरुक्तिश्च समुच्चीयते । नच पुरुषाधिष्ठानेन क्रमानुपपत्तिपरिहारः पुरुषाणामानन्त्येन नित्यविभुत्वेन च तदधिष्ठानस्य तुल्यत्वात् । तेषामुदासीनत्वेन च तुल्यत्वात् । नच तर्हि सेश्वरसांख्यमादरणीयम् । तथा सति तस्य यदा यथा ऽधिष्ठानं तथा परिणामादिरिति न दूषणावकाश इति वाच्यम् । यतः सेश्वरसांख्यमतेऽप्यैश्वर्यं प्रधानाधीनं, न त्वौपनिषदानामिवेश्वरमतस्तस्या अन्यानपेक्षत्वात् प्रलयानुपपत्त्यादिरूपं दूषणं यथाऽनीश्वरसांख्यमते तथात्रापीति मतद्वयमप्यसङ्गतमित्यर्थः ॥ ४ ॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ननु यथा तृणपल्लवजलानि पशुभक्षितानि स्वभावादेव क्षीरभावेन परिणमन्त एवं प्रधानमपि महदादिभावेन परिणंस्यते । एवञ्चानपेक्षाहेतुको व्यतिरेकानवस्थितिदोषोऽपि परिहृतो भवति । दृष्टान्तस्य लभ्यत्वादित्याशङ्कायामाह । अन्यत्रेत्यादि * । अत्रापि पूर्ववदनुषङ्गः । तद् व्याकुर्वते । *तृणेत्यादि * । प्रधानमन्यानपेक्षपरिणामम् । अचेतनत्वात् । तृणादिवदित्येवं कारणतया प्रधानानुमानं न कर्तव्यम् । कुतः ? । अन्यत्र शृङ्गादौ दुग्धस्याभावात् । यदि हि तृणादिकं स्वभावादेव परिणमेत् सर्वत्रैव दुग्धं भवेत् । तत्तु न भवति । अतः प्रधानमन्यापेक्षपरिणामम् । अचेतनत्वात् । तृणादिवदिति हेतूदाहरणयोः साधारणत्वेन नानुमानं

ति न मन्तव्यम् । अन्यत्र भृङ्गादौ दुग्धस्याभावात् । चकाराच्चेतनक्रियाऽप्यस्ति । ततश्च लोकदृष्टान्ताभावादचेतनं प्रधानं न कारणम् ॥ ५ ॥

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

प्रधानकारणवादाङ्गीकारेऽपि प्रेक्ष्यकारित्वाभावान्न पुरुषार्थः सिद्ध्यति ॥ ६ ॥

पुरुषाश्मवदितिचेत् तथापि ॥ ७ ॥

प्रधानस्य केवलस्य कारणवादो निराकृतः । पुरुषप्रेरितस्य कारणत्वमाशङ्क्य परिहरति । पुरुषः पङ्गुरन्धमारुह्यान्योन्योपका-

---

शक्यं कर्तुमित्यर्थः । * चेतनक्रियेति * घासभक्षणादिरूपा धेन्वादिक्रिया ॥ ५ ॥

अभ्युपगमेऽप्यार्थाभावात् ॥ अन्यानपेक्षस्य प्रधानस्य स्वभावत एव महदादिरूपः परिणामो न युक्तिसह इत्युक्तम् । इदानीं तदुपगम्य यथा धेनुर्वत्सार्थं स्वत एव प्रवर्तते तथा प्रधानमपि पुरुषभोगाद्यर्थं स्वत एव प्रवर्तत इति यत्तेऽङ्गीकुर्वन्ति तद् दूषयतीत्याहुः । * प्रधानकारणेत्यादि * । अभ्युपगमं प्रधानकारणवादाङ्गीकारे प्रधानस्य पुरुषार्थं स्वतः प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । कुतः ? । 'अर्थाभावात् । अर्थः प्रयोजनं, तदभावात् । तद्धि प्रेक्षावतां भासते । यतः प्रेक्षापूर्वकारित्वं चेतनधर्मः सोऽचेतने प्रधाने न वक्तुं शक्यते । लोके तथा अदर्शनात् । तदभावे च पुरुषार्थो न सिद्ध्यति । घुणाक्षरवत्तु कादाचित्कः स्यात् । तथापि तादर्थ्यप्रवृत्तिप्रतिज्ञा तु भज्येतैवेत्यसङ्गतस्तथाभ्युपगम इत्यर्थः ॥ ६ ॥ २ ॥

पुरुषाश्मवदितिचेत् तथापि ॥ एवं प्रधानकारणवादे निरस्ते पुनः प्रत्यवस्थानानवकाशात् किमस्य सूत्रस्य प्रयोजनमित्यत आहुः । * प्रधानस्येत्यादि * । तथाच प्रतिज्ञान्तरपरिहारः प्रयोजनमित्यर्थः । पुरुषप्रेरितप्रधानकारणवादस्य स्वरूपमाहुः * पुरुष इत्यादि * तथोक्तं सां-

राय गच्छति, यथा वा अयःकान्तं सन्निधिमात्रेण लोहे क्रियामुत्पादयति । एवमेव पुरुषाधिष्ठितं पुरुषसन्निहितं वा प्रधानं प्रवर्तिष्यत इतिचेत् तथापि दोषस्तदवस्थः । प्रधानप्रेरकत्वं पुरुषस्य स्वाभाविकं ? । प्रधानकृतं वा ? । आद्ये प्रधानस्याप्रयोजकत्वम् । द्वितीये प्रधानदोषस्तदवस्थः । नित्यसम्बन्धस्य विशिष्टकारणत्वे अनिर्मोक्षः । अशक्तस्य तु मोक्षाङ्गीकारः सर्वथानुपपन्नः ॥ ७ ॥

व्यसनत्याम्-'पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य । पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्ग' इति । उभयोः प्रधानपुरुषयोः संयोगः संश्लेषस्तत्कृतो महदादिसर्गः । तस्य प्रयोजनद्वयम् । पुरुषस्य भोग्यतया प्रधानविषयकं दर्शनं, पुरुषस्य कैवल्यं चेति । तथाच यथा पङ्गुरन्धमारुह्याऽन्योन्योपकाराय गच्छत्येवं पुरुषः प्रधानमधिष्ठाय उक्तकार्यद्वयार्थं प्रवर्तयतीत्येकं मतम् । यथा वा अयःकान्त इति द्वितीयं मतम् । तदनूद्य दूषयन्ति । * तथापीत्यादि * एवमङ्गीकारेऽपि दोषस्तदवस्थ इत्यतो नानुमानमित्यर्थः । तदुपपादयन्ति । * प्रधानेत्यादि * । * अप्रयोजकत्वमिति * । पुरुषोपकारजननासमर्थत्वम् । तथाच स्वाभाविकत्वपक्षे पुरुषस्य स्वत एव प्रवृत्तेः प्रधानकृतो न कश्चिदुपकारः । यथा स्वस्तेन वीजने व्यजनस्य नोपकारकत्वेन प्रसिद्धिस्तथेति । प्रधानकृतत्वपक्षे तु प्रेक्ष्यकारित्वस्य तत्र वक्तुमशक्यत्वादुपकारकत्वात् सिद्धिर्व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपायात् पुरुषार्थसिद्धिः प्रलयासिद्धिश्च तदवस्था । किञ्च । प्रकृतिपुरुषयोर्यः कश्चित् सम्बन्धो निर्वक्तव्यः स तयोर्नित्यत्वान्नित्य एव । सोऽप्युदासीनत्वेनाभ्युपगतस्य पुरुषस्य वागादिव्यापारासम्भवात् प्रकृतिप्रेरणयोग्यतारूपो वक्तव्यः । तस्यैव चेद् भोगादिके विशिष्टकारणत्व तदा तस्य नित्यत्वात् पुरुषस्यानिर्मोक्ष एव प्रसज्ज्येत । यदि चात्मनामानन्त्यात् तेषां मध्ये कस्यचन शक्तस्य अधिष्ठातृत्वं तदितरस्याशक्तस्य मोक्ष इति न दोष इति विभाव्यते तदापि प्रधानस्य स्वातन्त्र्याद् बन्धकस्वाभाव्याच्चानिच्छतोऽपि तेनैव भोगसम्भवादशक्तत्वेन तन्निवारणासम्भवाच्चाशक्तस्य मो-

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

प्रकृतिपुरुषयोरङ्गाङ्गित्वे भवेदप्येवम् । तच्च नोपपद्यते । पुरुषस्याङ्गित्वे ब्रह्मवादप्रवेशो मतहानिश्च । प्रकृतेरङ्गित्वे त्वनिर्मोक्षः ।

ङ्गीकारः सर्वथाऽनुपपन्न इत्यर्थः । सूत्रयोजना तु पुरुषश्चाश्मा च पुरुषाश्मानौ ताभ्यां तुल्यः सम्बन्धस्तथा । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणो वतिः प्रत्येकं सम्बद्ध्यत इति ॥ ७ ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ पुरुषविशिष्टप्रधानकारणवादे एव दूषणान्तरमाह । अङ्गित्वेत्यादि * । तद् व्याकुर्वन्ति * प्रकृतीत्यादि * । यत् तयोरन्योन्योपकारकत्वमङ्गीकृतं तत् तदा स्याद् यदि तयोर्गुणप्रधानभावेनाङ्गत्वमेकस्यान्यस्याङ्गित्वं च स्यात् । तदेव तु न जाघटीति । कुतः ? । अङ्गित्वानुपपत्तेः । पुरुषस्याङ्गित्वे स पुरुष इतरविलक्षणो वक्तव्यः । अन्यथा प्रकृतिनियामकत्वं तस्य न स्यात् । तथा सति तत् तस्य वैलक्षण्यं श्रौतधर्मवत्तयैवेति ब्रह्मवादप्रवेशः । यदि न श्रौतधर्मवत्तयेत्युच्यते तदापि कालकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टस्तु वक्तव्यः । तथा सतीतरपुरुषविलक्षणेश्वरसिद्ध्या ईश्वरासिद्धेरीदृशेश्वरसिद्धिः सिद्धेति प्रवचनसूत्रोक्तमतहानिः । यदि च तद्भिया प्रकृतेरङ्गित्वमाद्रियते तदा तस्याः स्वातन्त्र्यात् तया पुरुषाय स्वदोषा न दर्शयितव्याः । ततश्च दुःखाभावेन विरागाभावात् कैवल्यार्थे प्रवृत्त्यभावेनानिर्मोक्ष इत्यर्थः ।

शङ्कराचार्यादयस्तु–सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था हि प्रधानाऽवस्था । तस्यामवस्थायामनपेक्षस्वरूपाणां परस्परं प्रत्यङ्गाङ्गिभावानुपपत्तेर्बाह्यस्य कस्यचित् क्षोभयितुरभावाद् गुणवैषम्यनिमित्तो महदाद्युत्पादो न स्यादित्येवं प्रधानप्रवृत्त्यनुपपन्नताबोधकत्वेनेदं सूत्रं व्याकुर्वते । तन्न युक्तम् । पुरुषाश्मसूत्रस्य सांख्योक्तविशिष्टकारणतापक्षदूषकताया व्याख्यानादत्र केवलकारणतापक्षदूषणस्यासङ्गतत्वादिति ।

यत् पुनः पूर्वसूत्रव्याख्याने परमात्मनः स्वरूपव्यपाश्रयमौदासीन्यं, मायाव्यपाश्रयं प्रवर्तकत्वमिति शङ्कराचार्यैरुक्तं, तदुपह-

अनेन परिहृतोऽपि मायावादो निर्लज्जानां हृदये भासते ॥ ८ ॥

अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥

अन्यथा वयं सर्वमनुमिमीमहे । यथा सर्वे दोषाः परिहृता

सन्ति । * अनेनेत्यादि * । माया हि गुणमयी गुणानाञ्चाङ्गाङ्गिभावोऽनुपपन्न इति स्वयमेव व्याख्यानात् साम्यावस्थावस्थितगुणकृतमुदासीनस्वरूपस्य परमात्मनः प्रवर्तकत्वमित्यसङ्गतम् । अथ शुद्धसत्त्वप्रधाना साऽङ्गीक्रियते, तदा तु तया ज्ञानमात्रमेवोत्पादयितव्यं, न प्रवर्तयितव्यम् । सत्त्वस्य तादृशस्वभावे मानाभावात् । अप्राधान्येन गुणान्तरेऽपि तथात्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । अतः स्वोक्तमप्यननुसन्धानानां निर्लज्जत्वात् तादृशामेव हृदये भासत इति तथा समर्थनमसङ्गतमित्यर्थः ॥ ८ ॥

अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ 'प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः । अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणा' इति हि सांख्यानामपरा प्रतिज्ञा । अर्थस्तु—प्रीतिः सुखम्, अप्रीतिर्दुःखं, विषादो मोहः, सत्त्वरजस्तमांसि गुणाः क्रमेणैते त्रयात्मका एतत्त्रयस्वरूपाः । प्रकाशः प्रवृत्तिर्नियमो निग्रह इति तेषां क्रमेणासाधारणं कार्यं, तेन तेऽनुमीयन्ते । अन्योन्याभिभवोऽन्योन्याश्रयोऽन्योन्यजननमन्योन्यमिथुनीभावश्च तेषां साधारणीक्रियेति । एवं साधारणक्रियया गुणवृत्तं चलमङ्गीकृत्य तमसा रजोनियमनेन प्रवृत्तावपोदितायां प्रलयसिद्धिः । तत्पूर्वकं सत्त्वजनने तेन प्रकाशादात्मविवेके निर्मोक्ष इत्येवं समर्थनमाशङ्क्य परिहरति । तद् व्याकुर्वन्ति * अन्यथेत्यादि * । गुणा एवं विभागशः प्रवृत्तिमन्तः । चलस्वभावत्वात् । चलदलदलवदित्येवमन्यथानुमाने रचनाऽनुपपत्त्यादयः सर्वे दोषाः परिहृता भवेयुरितिचेदत्र दूषणमाह । ज्ञशक्तिवियोगादिति * । सौत्रश्चोऽप्यर्थे । एवं प्रकारान्तरेणानुमितावपि तत्तत्काले तत्तत्कार्यं वाच्यं, न सर्वदा । क्रमानुपपत्त्यादिदूषणग्रासात् । तच्च तथा तदा भवति यदि तमसा कालो ज्ञायेत । सा

भवेयुरितिचेत् तथापि पूर्वं ज्ञानशक्तिर्नास्तीति मन्तव्यम् । तथा सति बीजस्यैवाभावान्नित्यत्वाच्चानिर्मोक्ष इति ॥ ९ ॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ १० ॥

परस्परविरुद्धत्वान्मतवर्तिनां पञ्चविंशादिपक्षाङ्गीकारात् । वस्तुतस्त्वलौकिकार्थे वेद एव प्रमाणं नान्यदिति ॥ १० ॥

तु ज्ञानशक्तिर्भवतां मते पुम्प्रकृतिसंयोगात् पूर्वं नास्तीति स्वमतानुरोधान्मन्तव्यम् । तथा सति प्रवृत्तिबीजस्य ज्ञानशक्तिसंयोगस्याभावात् प्रवृत्त्यसिद्धिः । अथ, दिक्कालावाकाशादिभ्य इति सूत्रात् सृष्टिदशायां कालस्योत्पन्नत्वात् पुंयोगेन ज्ञानशक्तिसद्भावाच्च प्रवृत्तिः साध्यते, तथापि संयोगस्य नित्यत्वात् प्रलयदशायां कालस्यापि नाशाद् वियोजकान्तरस्य वक्तुमशक्यत्वात् पुरुषस्य गुणसाम्यादनिर्मोक्षस्तदवस्थ इति नानुमानान्तरेणापि तथा सिद्धिरित्यर्थः ॥ ९ ॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ सर्वपक्षसाधारणं दूषणान्तरं वदति तन्मतस्यार्वाचीनत्वख्यापनायेत्याशयेनाहुः । * परस्परेत्यादि * । तानि च मतान्येकादशस्कन्ध उद्धवप्रश्न उक्तानि । 'केचित् षड्विंशतिं प्राहुरितरे पञ्चविंशतिम् । सप्तैके नव षट् केचिच्चत्वार्येकादशापरे । केचित् सप्तदश प्राहुः षोडशैके त्रयोदश' इति । एतेषां स्वरूपं च तत्रैव भगवता प्रोक्तम् । तच्च सर्वं यौक्तिकत्वादनादरणीयम् । भगवता तथोक्तत्वात् । 'युक्तयः सन्ति सर्वत्र भाषन्ते ब्राह्मणा यथा । मायां मदीयामुद्गृह्य वदतां किन्नु दुर्घटम् । नैतदेवं यथाऽऽत्थ त्वं यदहं वच्मि तत् तथा । एवं विवदतां हेतुं शक्तयो मे दुरत्ययाः । यासां व्यतिकरादासीद् विकल्पो वदतां पदम् । प्राप्ते शमदमेऽप्येति वादस्तमनुशाम्यतीति' । तर्हि, तमो वा इदमेकमेवाग्र आसीदित्यादिश्रुत्युक्तस्य का गतिरित्यत आहुः । * वस्तुत इत्यादि * । तद्रीत्या तदङ्गीकारे तु भगवत्परत्वान्न दोष इत्यर्थः । एवं दशभिः सूत्रैः सांख्यसमयो निराकृतः ॥ १० ॥ २ ॥

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ ११ ॥

इदानीं परमाणुकारणवादो निराक्रियते । तत्र स्थूलकार्यार्थं

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ अतः परं सप्तसूत्र्या नैयायिकादिसमयो निराक्रियते । केचिदिदं सूत्रं ब्रह्मकारणवाददूषणपरिहारार्थत्वेन व्याकुर्वन्ति । तदयुक्तम् । ब्रह्मकारणवादे प्रसक्तानां विलक्षणत्वादीनां दोषाणां पूर्वस्मिन् पाद एव, न विलक्षणत्वाद्यधिकरणैर्निवारितत्वेन प्रसङ्गाभावात् पुनरुक्त्यापादकत्वाच्चेत्यभिप्रेत्याहुः । * इदानीमित्यादि * । अत्रासमञ्जसमिति पूर्वसूत्रादनुवर्तत इति केचिदाहुः । वस्तुतस्त्वग्रिमसूत्रेणैतस्यान्वयः । वाशब्दो विकल्पार्थः । तथाच ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां परमाणुभ्यां जायमानं द्व्यणुकं महत् स्याद् दीर्घवद् वा स्यान्न त्वणु ह्रस्वमिति । तदिदं व्याकुर्वन्ति*तत्रेत्यादि *।अयमर्थः।तेषां मते सर्वं जगद् उपादानभूतेभ्यो नित्येभ्यः परमाणुभ्यो द्व्यणुकादिक्रमेणोत्पद्यते । तत्रैषा युक्तिः । सूक्ष्मादेव स्थूलस्योत्पत्तिर्लोके दृश्यते । तन्तुभ्यः पटस्यांशुभ्यस्तन्तूनां चोत्पत्तिदर्शनात्।स चापकर्षः परमकारणद्रव्यमतिसूक्ष्ममवस्थापयति परमाणुरूपम् । तस्य सावयत्वाङ्गीकारे त्वनन्तावयवत्वेन मेरुसर्षपयोः समानपरिमाणत्वप्रसङ्गः । एवं सिद्धाः परमाणवः पार्थिवाप्यतैजसवायवीयभेदाच्चतुर्विधा नित्याः प्रलयकालेऽवतिष्ठन्ते । किञ्च । कार्यमात्रं लोके समवाय्यसमवायिनिमित्ताख्यकारणत्रयजन्यं दृश्यते । यथा पटे तन्तवः समवायिकारणम् । तेषां परस्परसंयोगोऽसमवायिकारणम् । तुरीवेमकुविन्दादयश्च निमित्तकारणम् । एवमाद्यकार्येऽपि परमाणवः समवायिनस्तत्संयोगोऽसमवायी । अदृष्टेश्वरेच्छादिकं च निमित्तम् । तत्र जीवादृष्टसहकृतेश्वरेच्छावशाद् वा, ईश्वरेच्छावशगादृष्टवदात्मसंयोगाद् वा परमाणुषु कर्मोत्पद्यते । ततस्ते परमाणवः परमाण्वन्तरेण संयुज्यमानाः प्रत्येकं द्व्यणुकरूपं कार्यमारभन्ते । बहवस्तु परमाणवः संयुक्ता न सहसा स्थूलं कार्यमारभन्ते । परमाणुत्वे सति बहुत्वात् । घटोपगृहीतपरमाणुवत् । अन्यथा मानाभावः । नष्टे घटे कपालादिदर्शनस्यैव

प्रथमं परमाणुद्वयेन द्व्यणुकमारभ्यते । परमाणुद्वयसंयोगे द्व्यणुकं भवतीत्यर्थः । तत्रोपर्यधोभावमिलने द्व्यणुकं महत् स्याद् द्विगुणपरिमाणवत्त्वात् ।

मानस्थात् । तैरेव घटारम्भे तु मुद्गरादिना घटनाशे तदवयवानां परमाणूनामतीन्द्रियत्वान्न किञ्चिदुपलभ्यते । तस्मान्न बहूनां परमाणूनां सहसा स्थूलकार्यारम्भकत्वं, किन्तु द्व्यणुकादिक्रमेणैव महाकार्यारम्भ इति द्व्यणुकमेवाद्यं कार्यं द्वाभ्यां परमह्रस्वपरिमण्डलपरिमाणाभ्यां परमाणुभ्यामारभ्यते । किञ्च । द्रव्येण द्रव्यान्तरारम्भवद् गुणेन गुणान्तरारम्भ इति परमाणुद्वयगतया द्वित्वसंख्यया द्व्यणुकेऽणुत्वं ह्रस्वत्वं च परिमाणान्तरमारभ्यते । अणु च पारिमाण्डल्यादन्यत् । पारिमाण्डल्यं च परमाणुत्वस्यैव नामान्तरम् । परमाणुत्वं त्वनारम्भकम् । द्वित्वसंख्या तु महेश्वरीयया अपेक्षाबुद्ध्या जन्यते । तथा त्रिभिर्द्व्यणुकैस्त्र्यणुकमारभ्यते । द्व्यणुकगतया बहुत्वसंख्यया त्र्यणुके महत्त्वं दीर्घत्वं च परिमाणान्तरमारभ्यते द्व्यणुकगते अणुत्वह्रस्वत्वे त्वनारम्भके । तथा द्वाभ्यां तु द्व्यणुकाभ्यामपि न द्रव्यमारभ्यते । द्व्यणुके बहुत्वमहत्त्वप्रचयविशेषाभावेन द्व्यणुकजनितकार्ये महत्त्वानारम्भे तस्य कार्यस्य द्व्यणुकतुल्यतायां तद्वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । किञ्च । विश्वनिर्माणस्य जीवादृष्टजन्यतया तद्भोगार्थत्वाद् द्व्यणुकभोगस्य कारणद्व्यणुकेनैव सिद्धेः कृतं तत्कार्येण द्व्यणुकान्तरेणेति । अत आरम्भसार्थक्याय बहुभिरेव द्व्यणुकैस्त्र्यणुकचतुरणुकादीनि भोगभेदायारभ्यन्ते । एवं क्रमेण वायवीयपरमाणुसंयोगेभ्य उत्पन्नो महान् वायुर्नभसि दोधूयमानस्तिष्ठति । तदनन्तरं तस्मिन्नेवाप्येभ्यस्तेभ्यस्तथैवोत्पन्नः सलिलनिधिः पोप्लूयमानास्तिष्ठति । तदनन्तरं तथैवोत्पन्ना पृथिवी तथैव संहतावतिष्ठते । तदनन्तरं तस्मिन्नेव महोदधौ तथैवोत्पन्नस्तेजोराशिर्देदीप्यमानस्तिष्ठतीत्यादिः प्रक्रिया काणभुजेभ्यः सप्तमाध्यायादिसूत्रेभ्यः सिद्धा तद्भाष्यादिभ्योऽवगम्यते । तामेतां प्रक्रियां दूषयन् प्रथमं द्व्यणुकपरिमाणं दूषयति । * महदित्यादि * अयमर्थः । यदुक्तं परमाणुगतया द्वित्वसंख्यया द्व्यणुकेऽवान्तरा-

प्राक्पश्चान्मिलने दीर्घवद् वा स्यात् । परमाणुपरिमाणं ह्रस्वं परितो मण्डलश्च । उपहासार्थं तस्य मतस्यानुवादः ॥ ११ ॥

ऽणुत्वमवान्तरह्रस्वत्वं चारभ्यत इति । तदसङ्गतम् । दूरस्थयोरसंयुक्तयोरपि परमाण्वोरीश्वरापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वस्य विद्यमानतया तदानीं तदभावेन द्व्यणुकोत्पत्त्यनन्तरं च भावेन द्व्यणुकद्रव्यासमवायिकारणीभूतः संयोग एव परिमाणेऽपि कारणत्वेनाभ्युपेयः । नच तस्यान्यथासिद्धत्वम् । एकेन संयोगेन द्रव्यगुणात्मककार्यद्वयजननेऽपि बाधकाभावात् । एकस्मिन् गुणे द्रव्यगुणजनकत्वस्य सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणे अदृष्टे सिद्धत्वात् । वस्तुतस्तु संख्याया अपि द्व्यणुकादिकं प्रति कारणता । अन्यथा तद्वाचके पदे संख्योल्लेखो न स्यात् । अतः संख्यया परिमाणमेव जन्यते इति न नियमः । किञ्च । तया द्व्यणुकगतमेकत्वमेव जन्यते । साजात्यात् । न त्वेकत्वेन । विनिगमनाविरहात् । नच तन्नित्यम् । अनित्यगतगुणस्यानित्यत्वाभ्युपगमात् । एवं द्व्यणुकपरिमाणमपि परमाणुपरिमाणेनैव जन्यत इति मन्तव्यम् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गापत्तेः । नच परिमाणस्य प्रकृष्टपरिमाणजनकत्वदर्शनात् सूक्ष्मे चातिसूक्ष्मत्वस्यैव प्रकर्षत्वात् परमाणौ विश्रान्त्यनङ्गीकारेऽनवस्थापत्त्या मेरुसर्षपयोस्तौल्यापत्तेस्तस्यानारम्भकत्वमिति वाच्यम् । विभागजन्य एव कार्ये सूक्ष्मत्वस्य प्रकर्षताया, सर्षपभङ्गादौ निर्णीतत्वेन संयोगजे कार्ये तथाङ्गीकारस्य भ्रान्तिमूलकत्वात् । अस्तु वा संख्यायाः परिमाणमात्रजनकत्वम् । तथापि तयाऽणुत्वह्रस्वत्वे एव जननीये, न महत्त्वदीर्घत्वे इत्यत्र किं नियामकम् । नच प्रत्यक्षतापत्तिः । स्पर्शरूपयोरनुद्भूतत्वाङ्गीकारेणापि तत्परिहारसम्भवात् । अथवा, तयाऽणुत्वादिकमेव जन्यताम् । तथापि द्व्यणुकस्य परमाणुपरिमाणापेक्षया द्विगुणपरिमाणवत्त्वाद् द्व्यणुकं स्वजनकसंयोगद्वैविध्येनोक्तरीत्या महद्वद्दीर्घवद् वा स्यान्न तु वर्तुलं ह्रस्वं चेत्यर्थः । भाष्ये, संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वमभिप्रेत्य, मिलनम् * इत्यत्र गुणाभावः । * प्राक्पश्चादिति * तिर्यग्भावेन । नन्वस्याकाण्डताण्डवस्य किं प्रयोजनमत आहुः । * उपहासार्थमिति * य एवं लोकतत्त्वेऽप्यकुशलास्ते कथमात्मतत्त्वं ज्ञास्यन्तीत्युप-

किमतो यद्येवमत आह ॥

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥

उभयथापि न । कुतः ? । न कर्म । नकारो देहलीप्रदीपन्यायेनोभयत्र सम्बद्ध्यते । अतो द्व्यणुकाभावः । उभयथापि न

ह्रासार्थम् । वक्ष्यमाणरीत्या वा ॥ ११ ॥

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ एवं परिमाणदूषणमुखेन दूषयित्वा तदसमवायिकारणसंयोगदूषणमुखेनापि दूषयतीत्याहुः । * उभयथेत्यादि * गृहीत्वा पुनर्व्याकुर्वन्ति । * उभयथापि नेत्यादि * । अयमर्थः । अपकर्षकाष्ठां प्राप्तेन परमाणुना सह यः परमाण्वन्तरस्य संयोगः स स वैदेशिको वा ? ऐकदेशिको वा ? । नोभयथापि युज्यते । प्रदेशाङ्गीकारे सावयवत्वापातात् । प्रदेशवत्त्वस्य सावयवत्वव्याप्तत्वात् । अतस्तस्य परमाणुत्वनिर्वाहाय निष्प्रदेशत्वमङ्गीकर्तव्यम् । तथा सति सुतरामयुक्तम् । संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वनियमात् । अतः परमाणूनां यदि प्रदेशवत्त्वं, यदि वा न, उभयथापि न संयोगः । अथ संयोगार्थं कल्पिताः प्रदेशा अङ्गीक्रियन्ते तदा प्रमाणशून्यत्वात् सा कल्पना मनोरथमात्रमिति मनोराज्यतुल्यत्वान्न वाह्यस्य नियमस्य साधिका । अथाप्रदेशयोरपि संयोग इत्यङ्गीक्रियते, तथा सति तयोः सर्वात्मना संयोगेनासंयुक्तांशस्याभावात् तदेव तत् स्यात् । ततश्च यथा द्व्यणुकजन्ये कार्ये महत्त्वानारम्भेण द्व्यणुकतुल्यतया द्व्यणुकजन्यद्व्यणुकान्तरवैयर्थ्यमेवं परमाणुजन्यद्व्यणुके परिमाणान्तराभावेन भोगानुपयोगात् तद्वैयर्थ्यमिति न तयोः संयोगः सुवचः । किञ्च । कर्मजोऽवयवश्चेति द्विविधः संयोगो भवतां मते । तृतीयश्च संयोगजः संयोगः । तत्र द्वितीयस्तु निरवयवत्वाद् भवतामपि नात्र संमतः । अतः प्रथमो विचारणीयः । तत्र प्रथमं वायुपरमाणुषु कर्मोत्पद्यते ततस्ते संयुज्यन्ते । तेभ्यः संयुक्तेभ्यो द्व्यणुकादिक्रमेण समुत्पन्नो महान् वायुर्नभसि दोधूयमानस्तिष्ठति । तत एवमापः पृथिवी तेजश्च क्रमेण जाता नभसि तिष्ठन्ति । एवं समुत्पन्नेषु चतुर्षु भूतेषु महेश्वराभि-

परमाणुसंघट्टनम् । प्रदेशाभावात् । कल्पना मनोरथमात्रम् । असंयुक्तांशाभावात् तदेव तत् स्यात् । संयोगजनकं कर्मापि न सम्भवति । कारणान्तराभावात् । प्रयत्नवदात्मसंयोगे अदृष्टवदा-

---

ध्यानमात्रात् तैजसेभ्योऽणुभ्यः पार्थिवपरमाणुसहितेभ्यो महद्दण्ड-मारभ्यत इत्यादिर्हि काणभुजानां प्रक्रिया । तत्र संयोगजनकं कर्मापि न सम्भवति । कारणान्तराभावात् । न हि तत्र स्वभावः कारणं, महेश्वरसिसृक्षा वा । तस्य तस्याश्च नित्यत्वेन सर्वदा तत्प्रसङ्गादि-दूषणप्रासात् । अतस्तदभावायानित्यमेव कारणमभ्युपगन्तव्यम् । तद्यदि प्रयत्नवदात्मसंयोगस्तदा सृष्ट्यारम्भे निःशरीरस्यात्मनो मनः-संयोगस्याशक्यवचनत्वेन प्रयत्नस्यैवासम्भवः । शरीरसम्बन्धोत्तर-मेव तदुत्पत्तिदर्शनात् । अन्यथात्ममनसोर्नित्यत्वेन संयोगनित्यतया प्रयत्नस्यापि सार्वदिकत्वप्रसङ्गात् । अथादृष्टवदात्मसंयोगस्तदा तस्य सार्वदिकत्वात् कर्मणोऽपि तथात्वप्रसङ्गः । लोके तथैव दर्शनात् । किञ्चैवमभ्युपगम्यमानेऽपि कारणान्तरे परमाण्वो-र्निरवयवत्वादसंयुक्तांशस्याभावेन तदपि कार्यं परमाणु स्यान्न द्व्य-णुकम् । विशेषाभावात् । नच प्रविभज्यमानत्वमेव विशेष इति युक्तम् । लोके मुद्गराभिघातादिना घटभङ्गे कपालानां तेषामपि तथा भङ्गे कपालिकानां दर्शनेन विभागस्य प्रतिलोमक्रमेणैवोत्पत्ति-निश्चयात् प्रलयेऽपि शरीराणां प्रागेव नाशेन तदानीं परमाणुविभा-गजनककर्मजनकस्य जीवप्रयत्नाभिघातादेर्वक्तुमशक्यतया, अदृष्टप-क्षेऽपि तस्य भोगनाश्यत्वेन द्व्यणुकपर्यन्तभोगोत्तरं तन्नाशे तदानीं शरीराभावेन कर्मकरणाभावाददृष्टान्तरस्याप्यनुत्पत्तावणुद्वयविभाग-जनकस्य कस्यापि वक्तुमशक्यतया विभागस्याशक्यत्वादपि विशे-षाभावात् । नोऽप्यर्थे । किञ्च । पार्थिवद्व्यणुकाङ्गीकारः सुतरामस-ङ्गतः । पृथिवीपरमाणुषु स्नेहाभावेनेतरेतरासङ्ग्रहादवयव्युत्पत्तेरश-क्यवचनत्वात् । संग्राहकत्वेनाप्यणुप्रवेशाङ्गीकारे तु त्र्यणुकचतुर-णुकताया एवापत्तेरिति । एवञ्च ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां परमाणुभ्यां जायमानं द्व्यणुकं महद् दीर्घवद् वा स्यात् । उभयथापि न, तज्जनकं कर्मापि न । अतः स्वरूपविरोधाद्धेत्वभावाच्च तदभावो द्व्यणुकस्या-

त्मसंयोगे चाभ्युपगम्यमाने निरवयवत्वात् तदेव तत् स्यात् । विशेषाभावाद् विभागस्याशक्यत्वाच्च । अतो द्व्यणुकस्याभावः ॥ १२ ॥

भाव इति सूत्रयोरन्वयः। तथाच द्व्यणुकाभावात् परमाणुकारणवादोऽसङ्गत इत्यर्थः। ननु भवत्वेवं, तथापि, अणुर्द्वौ परमाणू स्यात् त्रसरेणुस्त्रयस्तत इति श्रीभागवते संज्ञाभेदेन द्व्यणुकस्याङ्गीकृतत्वात् कथं तदविरोधः साधनीय इतिचेद् उच्यते। तत्र हि, चरमः सद्विशेषाणामनेकोऽसंयुतः सदा । परमाणुः स विज्ञेयो नृणामैक्यभ्रमो यत' इति परमाणुलक्षणे सदा असंयुत इत्यनेन तत्संयोगानङ्गीकारात् संयोगजन्यद्व्यणुकाभावेऽपि ततः स्थूलभूतत्र्यणुकत्रसरेण्वादिविभागजन्यद्व्यणुकप्रतिषेधाभावनाविरोधात् । श्रौते पौराणे च दर्शने स्थूलादेव कारणात् सूक्ष्मस्य कार्यस्य विभागेनादावुत्पत्तेः । ब्रह्मवनं ब्रह्मसवृक्ष आसीद् यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुरिति, यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्तीति तक्षणादिश्रुतेः। नचानुगतकार्यकारणभावविरोधः । जन्यद्रव्यत्वेन स्वयोग्यावयवस्थूलांशत्वेन कारणतानुगमात्। नच लोके सूक्ष्मेभ्य एव तन्तुप्रभृतिभ्यः पटादेः स्थूलस्य कार्यस्योत्पत्तिदर्शनाद् व्यभिचारः शङ्क्यः । तत्रापि तन्तुसमुदायस्यैव कारणत्वेन त्वच्छित्त्वैव यन्त्रादिभ्यः पटाद्युद्धारात् स्थूलादेव सूक्ष्मोत्पत्तेः। एवं तन्त्वादेरप्यंशुसमुदायरूपात् कार्पासादिरूपस्थूलांशादेवोत्पत्तिः । ते चावयवाः स्थूलादेव तूलाद् विभज्य पश्चाद्दीर्घावस्थाप्राप्त्यर्थं संयुज्यन्त इति विभाग एव मुख्यो व्यापारः। संयोगस्त्ववान्तरः । यत्र पुनर्मञ्जूषादौ लोहदन्तदारुनिर्यासादिभिः पर्यायेणावयवशो योजनं, गृहादौ वेष्टकादिभिस्तत्रापि तत्तदवयवसमुदायादवान्तरावयवव्युत्पत्तिस्तत्समुदायाच्च महावयव्युत्पत्तिरिति पटन्याय एव । एवञ्च गर्भादावपि बीजरजःसमुदायस्यैवोपादानता। स च स्थूलांश एव । अत एकस्यैकमेवोत्पादनम्। अन्यथा अनेकं कार्यं स्यात्। कारणगुणानामेव कार्यगुणजनकत्वेन कारणगतैकत्वैः प्रत्येकमेकत्वारम्भे बाधकाभावात्। नच तेषामनारम्भकत्वम्। द्वित्वबहुत्वादीनां तत एवारम्भात् । अत एकस्यैकमे-

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥

परमाणुद्व्यणुकयोः समवायोऽङ्गीक्रियते । स सम्बन्धिनोरवस्थानमपेक्षते । सम्बन्धस्योभयनिष्ठत्वात् । स च नित्यः सदा सम्बन्धिसत्त्वमपेक्षते । अतोऽपि न द्व्यणुक उत्पद्यते । किञ्च ।

चोपादानमिति निश्चयः । तेनादिसृष्टिगतमान्तिमञ्च कार्यं विभागात् । अन्यत्तु यथासम्भवं विभागात् संयोगाच्चेति दृष्टादिबलादवगन्तव्यम् । इदं यथा तथा सृष्टिभेदवादे व्युत्पादितमस्माभिः । अतोऽणुद्वयसंयोगजन्यद्व्यणुकस्यैवात्राभावबोधनान्न कोऽपि दोष इति दिक् ॥ १२ ॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ असमवायिनिमित्तयोर्दूषणमुखेन दूषयित्वा समवायदूषणमुखेन दूषयतीत्याशयेनाऽऽहुः * परमाण्वित्यादि * । सूत्रे तु समवायाभ्युपगमाच्च तदभाव इति पूर्वेण सम्बन्धः । परमाणुद्व्यणुकयोः कारणकार्ययोः समवायोऽङ्गीक्रियते काणादैः । समवायो नामायुतसिद्धानामाधाराधेयभूतानामिह प्रत्ययहेतुः सम्बन्धः । यथा इह तन्तुषु पट, इह पटे शुक्लत्वम, इह गवि गोत्वमिति । स च, कार्यकारणयोर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोर्जातिव्यक्त्योर्विशेषनित्यद्रव्ययोश्च । अयुतसिद्धौ च तौ ययोर्द्वयोरनश्यदेकमपराश्रितमेवावतिष्ठते । स च सर्वेषामेको नित्यो व्यापकश्चेति । एवमभ्युपगम्यमानो यः समवायः स सम्बन्धिनोः परमाणुद्व्यणुकयोरवस्थानमपेक्ष्य वक्तव्यः । सम्बन्धस्योभयस्वरूपनिरूप्यत्वेनोभयनिष्ठत्वात् । स च नित्यत्वात् सदा सम्बन्धिसत्त्वमपेक्षते । सम्बन्धि च द्व्यणुकं न सदातनम् । असत्कार्यवादाभ्युपगमेन पूर्वकाले तदभावात् । अतस्तस्य नित्यत्वाय द्व्यणुकं नोत्पद्यत इत्यङ्गीकार्यम् । तथा सत्यसत्कार्यवादहानिरन्यथा च समवायनित्यत्वहानिरित्युभयतस्पाशा रज्जुः । अथ स नित्यत्वात् परमाणुष्वेव तिष्ठन् पश्चाद् द्व्यणुकेन सम्बद्ध्यत इत्युच्यते तर्हि तस्य तदानीं सत्तायां प्रमाणं वक्तव्यम् । न तावल्लौकिकं प्रत्यक्षम् ।

समवायो नाङ्गीकर्तुं शक्यः । संयोगेन तुल्यत्वात् । सम्बन्धत्वात् तस्य । यथा सम्बन्धिनि सम्बन्धान्तरापेक्षा एवं समवायस्यापि । तथा सत्यनवस्थितिः ॥ १३ ॥

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

परमाणूनामेवाप्रत्यक्षत्वेन तद्धर्मस्यास्य सुतरां तथात्वात् । नापि योगिनाम् । कणादादिव्यतिरिक्तैर्मुनिभिरनङ्गीकारात् । कणादप्रत्यक्षस्य वाग्कवलितत्वात् । नाप्यनुमानम् । तत्साधकस्य लिङ्गस्याभावात् । नापि शब्दः । सर्ववेदादिवेत्तॄणामपि मुनीनां तादृशश्रुतिपुराणवाक्यानुपलम्भात् । नाप्यनुमानम् । तत्सदृशस्य सम्बन्धान्तरस्याभावात् । किञ्च । सदृशान्वेषणे संयोगस्तथा वक्तव्यः । तदापि समवायो नाङ्गीकर्तुं शक्यः । तेन तुल्यत्वात् । सम्बन्धत्वेनापि तिष्ठतस्तस्य यथा सम्बन्धिनि स्थित्यर्थं सम्बन्धान्तरस्य समवायस्यापेक्षा एवं समवायस्यापि स्यात् । सम्बन्धत्वेनात्यन्तभिन्नत्वेन च तत्तौल्यात् । ततस्तस्यापि तस्यापीत्यनवस्थितिश्च । अन्यान्यपि दूषणानि श्रीहर्षमिश्राद्युक्तानि मया प्रस्थानरत्नाकरे व्युत्पादितानीति नात्रानूद्यन्ते । अतः समवायाभ्युपगमादपि द्व्यणुकाभाव इत्यर्थः । ननु दूषिते समवाये अयुतसिद्धयोः कः सम्बन्धोऽङ्गीकर्तव्य इति चेत्, तादात्म्यमेवेति वदामः । कथमिति चेद्, इत्थम् । प्रत्यक्षात् यद् द्रव्यं यद्द्रव्यसमवेतं तत् तदात्मकमिति व्याप्तेर्यथा सुवर्णं सुकृतमित्यादिभगवद्वाक्याच्च कारणकार्यद्रव्ययोस्तादात्म्यं निर्विवादम् । गुणादिष्वपि विचारे शब्दादीनामाकाशादितन्मात्रात्वेन संख्यापरिमाणपृथक्त्वपरत्वापरत्वविभागानां सापेक्षवृत्तिकतया स्वरूपानतिरेकेण संयोगगुरुत्वद्रवत्वस्नेहानां स्पर्शेऽन्तर्भावेन बुद्ध्यादिप्रयत्नान्तानां मनोवृत्तितया वेगस्थितिस्थापकक्रियाणां सामर्थ्यरूपत्वेन जातेरपि व्यवहारसाधकतया स्वरूप एव निवेशेन तत्रापि तादात्म्यस्यैव स्फुटत्वात् । भावना संस्कारो विशेषाश्च प्रमाणविरहादेवापाकरणीया इति न कोऽपि शङ्कालेश इति दिक् ॥ १३ ॥

नित्यमेव च भावात् ॥ तदभाव इतीहाप्यनुषज्जते । व्याकुर्व-

परमाणोः कारणान्तरस्य च नित्यमेव भावात् सदा कार्यं स्यात् ॥ १४ ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययोऽदर्शनात् ॥ १५ ॥

यद् रूपादिमत् तदनित्यम् । परमाणोरपि रूपादिमत्त्वाद्

न्ति । * परमाणोरित्यादि * । सामग्रीसमवधाने हि कार्यावश्यम्भावनियमो लोके दृष्टः । प्रकृतेऽपि परमाणोः समवायिन ईश्वरेच्छादृष्टयोर्निमित्तयोश्च सृष्टिप्राक्काले सत्त्वाज्जन्यस्य परमाणुद्वयकर्मणस्तज्जन्यस्य संयोगस्य चाभावो वक्तुमशक्य इति कारणान्तरस्य सर्वस्य विद्यमानत्वाद् द्व्यणुकं सदा स्यादतोऽपि जन्यद्व्यणुकाभावात् परमाणुकारणवादो न सङ्गत इत्यर्थः ।

अन्ये तु परमाणवः प्रवृत्तिस्वभावा वा ? । निवृत्तिस्वभावा वा ? उभयस्वभावा वा ? अनुभयस्वभावा वा ? आद्येऽविरतं सर्गापत्तिः । द्वितीये तु सर्वदा तदभावापत्तिः । तृतीये तु विरोधः । चतुर्थे पूर्वोक्तरीत्या निमित्तस्य नित्यसन्निधानान्नित्यप्रवृत्तिप्रसङ्गः । तदतन्त्रत्वे नित्यनिवृत्तिप्रसङ्ग इत्याहुः । सोऽयं स्वभावविकल्पो वैशेषिकानभ्युपगतत्वादाचार्यैरुपेक्षितः ॥ १४ ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययोऽदर्शनात् ॥ एवं संयोगजन्यद्व्यणुकदूषणेन कार्यद्वारा परमाणुकारणवादे दूषितेऽपि यावत् तेषां नित्यत्वं न दूष्येत तावदनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्वरूपस्य तदीयस्य कारणलक्षणस्य परमाणुष्वभिमाने पुनः स वाद उत्तिष्ठेदिति तदभावाय परमाणुनित्यत्वदूषणेन दूषयतीत्याशयेन तद् व्याकुर्वन्ति । * यदित्यादि * । सदकारणवन्नित्यमिति हि काणभुजं चतुर्थाध्यायारम्भे लक्षणम् । तदत्र विपरीतव्याप्तिदर्शनेन सत्प्रतिपक्षोत्थापनाद् दूष्यते । परमाणवो नित्याः, सत्त्वे सत्यकारणवत्त्वादाकाशादिवदिति साधने, अनित्या रूपादिमत्त्वाद् घटादिवदिति प्रतिसाधनस्य सत्त्वादिति । एतेनैव स्थौल्यस्यापि सिद्ध्या परमाणुतापि दूषितैव । तेषां मते रूपादिक्रमेणैव गुणानामुपक्रान्तत्वात्

विपर्ययः । अनित्यत्वमपरमाणुत्वञ्च । नच प्रमाणबलेन तदतिरिक्ते व्याप्तिरिति वाच्यम् । अदर्शनात् । कार्यानुपपत्तिः श्रुत्यैव परिहृता ॥ १.९ ॥

सूत्रे रूपादीत्युक्तम् । तेन वायुपरमाणुष्वपि न व्याप्त्यभावः । नन्ववयवावयविसम्बन्धस्तावदनुभूयते । स यदि निरवधिः स्यान्मेरुसर्षपयोः परिमाणभेदो न स्यात् । अनन्तावयवारब्धत्वाविशेषात् । नच परिमाणप्रचयविशेषाऽधीनो विशेषः स्यादिति शङ्क्यम् । संख्याविशेषाभावे परिमाणप्रचययोरप्यशक्यवचनत्वात् । नचैवं विशेषाभ्युपगमेऽप्यवयवप्रलयस्य शक्यवचनत्वात् सावधित्वं शङ्क्यम् । अन्त्यस्यावयवस्य निरवयवत्वाभ्युपगमे तदवयवविभागस्याभावेन तज्जनकस्यान्यस्य सजातीयस्य वक्तुमशक्यतया अजन्यत्वे, अजन्यभावत्वेन चानश्वरत्वेन व्याप्त्या प्रलयस्यैवासम्भवात् । अतो निरवयवमेव द्रव्यमवधिरिति मन्तव्यम् । एवं प्रमाणबलेनावगते सति तदतिरिक्त एव नीरूपादिमत्त्वानित्यत्वयोर्व्याप्तिरिति न प्रतिसाधनदोष इत्याशङ्कायामाहुः * नचेत्यादि * । स्यात् तदतिरिक्ते व्याप्तिर्यदि प्रमाणं बलवत् स्यात् । तदेव तु नास्ति । कुतः ? । अदर्शनात् । न हि परमाणुर्दृश्यते, येन भवदुक्तस्याकारणवत्त्वस्य हेतोः पक्षधर्मतावसीयेत । नच तस्य पक्षधर्मतायां परमाणुषु नित्यत्वानुमितिः सम्भवति । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानत्वादनुमितेः । ननु कार्यद्रव्यत्वसावयवत्वयोः समव्याप्त्या क्वचिन्मूलकारणरूपस्यावधेरवश्यं परामर्षणीयत्वादुक्तरीत्याऽवधित्वेन परमाणुसिद्धौ तस्याजन्यतायाश्च सिद्धौ कार्यलिङ्गकानुमानमेव तत्र प्रमाणमित्यदर्शनेऽप्यदोष इतिचेत् तत्राहुः । * कार्येत्यादि * । यदि हि कार्यानुपपत्तिः स्यादेवं कल्पनाप्यनुमन्येत । सा तु नास्ति । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः, इदं सर्वं यदयमात्मा, तज्जलानित्यादिश्रुत्यैव तत्परिहारात् । कार्यवैजात्यादीनां बाधकानां न विलक्षणत्वाद्यधिकरणैः प्रागेव परिहाराच्च । अतः सत्प्रतिपक्षत्वान्न तदनुमानेन परमाणोस्तन्नित्यत्वस्य वा सिद्धिरित्यसङ्गतः परमाणुकारण-

उभयथापि च दोषात् ॥ १६ ॥

वाद इत्यर्थः । किञ्च । यदिदं नित्यस्य सामान्यलक्षणे सत्पदं तदप्यनर्थकम् । कारणावस्थातिरिक्तस्य प्रागभावस्य निरूपयितुमशक्यत्वेनाभ्युपगमैकशरणतया तद्व्यावृत्त्यर्थस्य तस्य व्यर्थत्वात् । किञ्च । सत्त्वमपि न सत्तायोगित्वम् । सामान्यादित्रयस्यासत्त्वप्रसङ्गात् । नच तेषां सत्तासामानाधिकरण्यमेव सत्त्वमिति युक्तम् । सत्तायां तदुभयाभावेन तस्या असत्त्वे पूर्वोक्तानां सर्वेषामेवासत्त्वप्रसङ्गात् । नच सदितिव्यवहारविषयत्वं सत्त्वमिति न कोऽपि दोष इत्यपि युक्तम् । घटाभावोऽस्तीत्यभिलापस्याभावेऽपि दर्शनेन प्रागभावव्यावर्तकस्य सत्पदस्यानर्थक्यप्रसङ्गात् । यत् पुनर्नित्यत्वसाधकं सूत्रान्तरम्, अनित्य इति विशेषतः प्रतिषेधभाव इति । अर्थस्तु–विशेषस्य नित्यस्य प्रतिषेधस्तदा स्याद् यद्यनित्य इति प्रत्ययः शब्दप्रयोगश्च न स्यात् । नञ उत्तरपदार्थनिषेधकत्वात् । अतः प्रतिषेधसत्त्वात् कस्यचिन्नित्यस्यास्ति सिद्धिरिति । तदपि नित्यस्य कस्यापि साधनेनैव चरितार्थत्वान्न परमाणुनित्यतां साधयितुमलम् । यदपि, अविद्येति सूत्रान्तरं, तदर्थस्त्वेवं तैर्व्याख्यायते । परमाणुरनित्यो, मूर्तत्वाद्, रूपादिमत्त्वाद्, एवं 'षट्केन युगपद् योगात् परमाणोः षडंशतेति' दिङ्नागोक्तरीत्या षट्पार्श्ववत्त्वात् । किञ्च । परमाणोर्मध्ये यद्याकाशोऽस्ति तदा सच्छिद्रत्वेनैव सावयवत्वाद्, अव्याप्यवृत्तिसंयोगाश्रयत्वाद् घटादिवदिति । किञ्च । यत् सत् तत् क्षणिकं यथा घन इति नानानुमानसाध्या परमाण्वनित्यत्वसाधिका अनुमितिरविद्या भ्रमरूपा हेत्वाभासजन्यत्वात् । एतेषामाभासत्वं च कचिद् व्याप्यत्वासिद्ध्या, कचित् स्वरूपासिद्ध्येति समानतन्त्रेऽन्वेष्टव्यमिति । तन्न । मूर्तत्वस्य सत्त्वस्य च कथञ्चिद् व्याप्यत्वासिद्धत्वेऽपि षट्पार्श्ववत्त्वादीनां कथञ्चित् स्वरूपासिद्धत्वाभिमानेऽपि रूपादिमत्त्वस्य सद्धेतुताया उपपादितत्वात् तेनैव षट्पार्श्ववत्त्वादीनामपि दोषनिरासात् तज्जन्यानुमितेरविद्यात्वाभिमानस्यैवाविद्यात्वादिति ॥ १५ ॥

उभयथापि च दोषात् ॥ प्रकारान्तरेणापि परमाणुकारणवा-

परमाणूनां रूपादिमत्त्वेन तदभावे च दोषः। एकत्रानित्यत्वमन्यत्र कार्यरूपस्य निर्मूलत्वञ्च। हारिद्राचूर्णसम्बन्धे रूपान्तरस्य जननाद् विरोधोऽपिचकारार्थः॥ १६॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा॥ १७॥

सर्ववैदिकानामपरिग्रहाच्चात्यन्तं सर्वथा नापेक्ष्यते॥ १७॥

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः॥ १८॥

दस्यासङ्गतिं व्युत्पादयतीत्याशयं स्फुटीकुर्वन्ति। * परमाणूनामित्यादि *। परमाणूनां हि न स्वरूपतो भेदः। सर्वेषामेव ह्रस्वपरिमण्डलाकारत्वोपगमात्। नापि, भौतिकत्वे सति नित्यो गतिमान् परमाणुरिति लक्षणात् तत्तद्भौतिकत्वाद् भेदः। भूतानां पाश्चात्यत्वेन भौतिकत्वस्य पूर्वमशक्यवचनत्वात्। सामुद्रो हि तरङ्ग इति न्यायात्। अतः परं गुणभेदाद् वक्तव्यः। तत्र क्रमेण चतुस्त्रिद्व्येकगुणत्वविचारे आप्यतैजसपरमाण्वोर्गन्धापत्तिः। प्रतिलोमक्रमं च वायवीयादिषु चतुस्त्रिद्व्येकगुणत्वापत्तिरित्युपदेशक्रममनादृत्य यथायोग्यं गुणा आदर्तव्याः। तथापि पूर्वोक्तव्याप्तेरनपायादनित्यत्वमनिवार्यम्। यदि च त्रसरेणुमारभ्यैव भूतानां रूपादिमत्त्वदर्शनात् तेषां रूपादिराहित्यमुच्यते, तदा, कारणगुणाः कार्यगुणानारभन्त इति नियमात् कार्यरूपादेर्निर्मूलत्वमित्युभयथापि दुष्टः परमाणुकारणवाद इत्यर्थः। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थ इत्याहुः। * हारिद्रेत्यादि *। * विरोध इति *। रूपादीनां सजातीयारम्भकत्वनियमविरोधः। तथाचात्यन्तासङ्गतमिदं दर्शनमित्यर्थः॥ १६॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा॥ व्याकुर्वन्ति। * सर्वेत्यादि * तथाचाचार्यस्य न तन्मतदूषणार्थमभिनिवेशः, किन्तु वैदिका मा भ्रश्यन्तामित्येतदर्थमेतदुक्तमित्यर्थः। एवं सप्तभिः सूत्रैर्वैशेषिकप्रतिपन्नः परमाणुकारणवादो निराकृतः॥ १७॥ ३॥

अतः परमूनविंशतिभिः सूत्रैर्बाह्यसमयो निराक्रियते॥

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः॥ ननु तदग्रे कया सङ्ग-

अतः परं बाह्यमतनिराकरणम् ।

ते समुदायद्वयं जीवभोगार्थं संहन्यत इति मन्यन्ते । परमाणुसमूहः पृथिव्यादिभूतसमुदाय एकः । रूपादिस्कन्धसमुदायश्चापरः । रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकाः पञ्चस्कन्धाः । त-

———

स्यैतन्मतनिराकरणमित्याकाङ्क्षायामाहुः । * अतः परमित्यादि * । वैशेषिको ह्यर्द्धवैनाशिकः । परमाण्वाकाशादिद्रव्याणामन्येषाञ्च पदार्थानां नित्यत्वाङ्गीकारेऽपि कार्यद्रव्याणां केषाञ्चिद् गुणानां च निरन्वयविनाशाङ्गीकारात् । निरन्वयध्वंसो नाम तप्तायःपतिताब्बिन्दोरिव निःशेषनाशः । सर्ववैनाशिकास्तु बाह्याः सर्वानित्यत्ववादिनः । तन्मते सर्वस्यैव निरन्वयध्वंसात् । तत्र निराकृतेऽर्द्धवैनाशिकेऽतियौक्तिकसर्ववैनाशिकनिराकरणाकाङ्क्षाऽवश्यं शुश्रूषूणामुदेतीत्यवसरसङ्गत्या तन्निराकरणमित्यर्थः । सूत्रं व्याकर्तुं पूर्वं तन्मतमनुवदन्ति । * त इत्यादि * । ते सौगताश्चतुर्विधाः । वैभाषिकः, सौत्रान्तिको, विज्ञानवादी, माध्यमिकश्चेति बुद्धशिष्याः । तत्राद्यः सर्वार्थान् प्रत्यक्षानुमानसिद्धान् सतः क्षणिकान् वदति । द्वितीयस्तु बाह्यान् सर्वान् अर्थान् क्षणिकान् सतो विज्ञानानुमेयानाह । तृतीयस्तु अर्थजन्यं विज्ञानमेव परमार्थम् । अर्थास्त्वसन्तः स्वाप्नकल्पा इत्याह । इतरस्तु सर्वशून्यत्वमेवाह । मतचतुष्टयेऽपि, भोक्ता वा प्रकाशिता वा कश्चिच्चेतनः स्थिरः संहन्ता नाभ्युपेयते। यद्यपि प्रस्थानचतुष्टयप्रणेता बुद्ध एकस्तथापि शिष्यमतिभेदाच्चतुर्द्धा प्रणयनम् । तत्र ये हीनमतयस्ते सर्वास्तित्ववादिनस्ते तदाशयमनुरुद्ध्य शून्यतायामवतार्यन्ते । ये मध्यमास्ते तु विज्ञानमात्रास्तित्वमनुरुध्य शून्यतायामवतार्यन्ते । ये पुनः प्रकृष्टमतयस्तेभ्यस्तु साक्षादेव शून्यतातत्त्वमुपदिश्यते । तदुक्तं बोधिचित्तविवरणे । 'देशना लोकनाथानां सत्त्वाशयवशानुगाः । भिद्यन्ते बहुधा लोके उपायैर्बहुभिः पुनः । गम्भीरोत्तानभेदेन क्वचिच्चोभयलक्षणा । भिन्नापि देशनाऽभिन्ना शून्यताद्वयलक्षणेति' वाचस्पतिमिश्रा ऊचुः । तत्र ये बाह्यार्थास्तित्ववादिनस्ते समुदायद्वयं जीवभोगार्थं संहन्यते सङ्घातभावं प्राप्नो-

ष्टुभयसम्बन्धे जीवस्य संसारः । तदपगमे मोक्ष इति । तत्र उभयहेतुकेऽपि समुदाये जीवस्य तदप्राप्तिः ।

———

तीति मन्यन्ते । किं तत् समुदायद्वयमित्याकाङ्क्षायां परमाणुसमूहः पृथिव्यादिभूतसमुदाय एकः । तत्र रूपरसगन्धस्पर्शाश्चतुर्विधाः पार्थिवाः परमाणवः कठिनस्वभावाः पृथिवीरूपेण संहन्यन्ते । रूपरसस्पर्शा आप्याः परमाणवः स्नेहस्वभावाः सलिलात्मना । तथा रूपस्पर्शपरमाणव उष्णस्वभावास्तेजोरूपेण । तथा स्पर्शपरमाणवः प्रेरणस्वभावा वायुरूपेण । एवमेते चतुर्विधाः परमाणवः क्षणिका भूतरूपेण संहत्य पुनर्भौतिकसङ्घातहेतुत्वं प्रतिपद्यन्ते । एतदतिरिक्तन्तु कालाकाशात्मादि सर्वमवस्तु ।

केचित्तु रूपादिचतुष्टयसङ्घातः पृथिवी । त्रितयसङ्घात आपः । उभयसङ्घातस्तेजः । शब्दस्पर्शसङ्घातो वायुः । न तु तदतिरिक्तं द्रव्यमस्तीत्याहुः ।

क्षणिकत्वं तु बुद्धवचनात् । क्षणिकाः सर्वसंस्काराः संस्थित्यन्त इति । उत्पत्तिमन्त इत्यर्थः । एवमयं भूतसमुदायो बाह्य एकः । द्वितीयश्चित्तचैत्तिकरूप आभ्यन्तरः समुदायः । स च रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्काराख्यस्कन्धपञ्चकसमुदायात्मकः । तत्र रूप्यन्त एभिरिति वा, रूप्यन्त इति वा व्युत्पत्त्या सविषयाणीन्द्रियाणि रूपस्कन्धः । केचित्तु शरीरं तमाहुः । तदा आभ्यन्तरपदस्याध्यात्ममित्यर्थः । अहमित्याकारं रूपादिविषयमिन्द्रियादिजन्यं ज्ञानं विज्ञानस्कन्धः । स एव क्षणिकविज्ञानसन्तानः, कर्ता भोक्ताहमित्यभिमानादात्मेत्युच्यते, न त्वेतदतिरिक्तः कश्चिन्नित्य आत्मास्तीति । केचित्तु यस्मिन् कर्मानुभववासनाः शेरते तद् आशयापरनामकमालयविज्ञानमेवात्मेत्याहुः । प्रियाप्रियानुभवविषयसंस्पर्शे सुखदुःखतद्रहितविशेषावस्था या चित्तस्य जायते सा वेदनास्कन्धः । केचित्तु यथा स्वस्तिमती गौरिति स्वस्तिमत्तया गौरुपलक्ष्यते, ध्वजेन गृहं दण्डेन पुरुष इत्युपलक्षणप्रत्ययो वेदनास्कन्ध इति व्याख्यायते । सविकल्पः प्रत्ययः संज्ञासंसर्गयोग्यः प्रतिभासो यथा डित्थः कुण्ड-

क्षणिकत्वात्।सर्वक्षणिकत्वे जीवमात्रक्षणिकत्वे वा तदप्राप्तिः॥१८॥

ली गौरो ब्राह्मणो गच्छतीत्यादि, स संज्ञास्कन्धः। रागादयः क्लेशा, मदमानमात्सर्यादय उपक्लेशा, धर्माधर्मौ चेति संस्कारस्कन्धः। स्कन्धशब्दः समूहवाची। अयं स्कन्धपञ्चकरूप आध्यात्मिकत्वादाभ्यन्तरः समुदायः। एवं पुञ्जद्वयस्वीकारेण सकललोकयात्रानिर्वाहे सति नास्त्यवयवी, नाप्यात्मा नित्यः। किन्तु पुञ्जात्मके समुदाये बाह्याभ्यन्तरभेदेनाऽनात्मात्मविभागोऽवयविन्वैकत्वादिभ्रमश्च भवति। अयं च समुदायो नेश्वरहेतुकः। तदनङ्गीकारात्। किन्तु पृथिव्यादिकं स्कन्धपञ्चकञ्चेत्युभयहेतुक इति। तदुभयसम्बन्धे निर्वातस्थदीपवत् पूर्वोक्तक्षणिकविज्ञानसन्तानात्मकस्य जीवस्य रूपवेदनासंज्ञासंस्कारस्कन्धात्मकः संस्कार आसंस्कारक्षयात् क्षणपरम्परयाऽवतिष्ठते। क्षीणे तु संस्कारस्कन्धे तैलादिक्षये प्रदीपवदेव निर्वाणमृच्छति। सेयमभावप्राप्तिरेव मोक्ष इति। तदिदं दूष्यते। तत्रैवमुभयहेतुकेऽपि समुदायेऽङ्गीक्रियमाणे जीवस्य तदप्राप्तिस्तादृक्संसारस्यासिद्धिः। कुत इत्याकाङ्क्षायां पुञ्जात् पुञ्जोत्पत्तिसूचितं हेतुमाहुः। * क्षणिकत्वादिति *। बुद्धवचसा क्षणिकत्वाभ्युपगमात्। उक्तं विभजन्ते। * सर्वेत्यादि *। सर्वक्षणिकत्वे तेषां निर्व्यापारतया नश्वरतया च समुदायघटनानुपपत्त्या कथञ्चित् स्वभावादिना समुदायघटनाङ्गीकारे वा तत्तद्विधशरीराणां पर्यायेण घटनायाः परिमाणभेदादेश्चानुपपत्त्या रूपस्कन्धसम्बन्धस्यासम्भवात् तन्मूलकस्य वेदनादिस्कन्धात्मकस्य संसारस्याप्राप्तिः। विज्ञानस्कन्धात्मकजीवमात्रक्षणिकत्वे तु तस्य नष्टत्वादेव संसाराद्यप्राप्तिः। तथाच कारणभूतस्य पुञ्जस्य क्षणिकत्वेन कार्योत्पत्तेरशक्यवचनत्वादसङ्गतं पुञ्जस्य कारणत्वमित्यर्थः।

रामानुजाचार्यास्तु—परमाणुहेतुके भूतसमुदाये, भूतहेतुके शरीरेन्द्रियविषयसमुदाये चाभ्युपगम्यमानेऽपि जगदात्मकसमुदायानुपपत्तिः।परमाणूनां भूतानाञ्च क्षणिकत्वाभ्युपगमादिति व्याकृत्यैतदेव व्युत्पादयामासुः।

भास्कराचार्यास्तु—परमाण्वादीनामचेतनत्वात् क्षणिकत्वा-

इतरेतरप्रत्ययत्वादितिचेन्नोत्पत्तिमात्रनिमि-
त्तत्वात् ॥ १९ ॥

क्षणिकत्वेऽपि पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरप्रत्ययविषयत्वात् कारणत्वात् सन्ततेरेव जीवत्वाज्जडत्वाच्च न काप्यनुपपत्तिरितिचेन्न। उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात्। अनुसन्धानाभ्युपगमे स्थिरत्वापत्तिः। सम्बन्धवियोगार्थं को वा यतेत। स्थैर्याभावात् समुदायानुपपत्तिश्च ॥ १९ ॥

न्नित्यस्य भोक्तुः प्रशासितुर्वेश्वरस्य संहन्तुरनभ्युपगमाच्च न स्थूला पृथिवी सम्भवेत्। परमाणवश्चातीन्द्रियाः। न तैः स्थूलव्यवहारः। येन च स्थूलव्यवहारः स तु नास्तीति लुप्यते लोकयात्रेत्याहुः। एवमेव शाङ्करा अपि। एतदेव किञ्चिद्वैलक्षण्येनान्येऽप्याहुः ॥ १८ ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादितिचेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥

एवं क्षणिकत्वदूषणं समाधिं सूत्रांशेनाशङ्कांशान्तरेण परिहरतीत्याहुः * पूर्वेत्यादि * अप्राप्तिरिति पूर्वसूत्रादत्रानुवर्त्तत इति बोध्यम्। प्रत्ययः कारणसमवायः। इतरेतरं प्रत्यया इतरेतरप्रत्ययाः तेषां भावस्तत्त्वं तस्मात्। ल्यब्लोपे पञ्चमी। तत्प्राप्यं वा। अयमर्थः। अविद्यादिभ्यो जन्मादयो जन्मादिभ्यश्चाविद्यादय इति चक्रवत्परिवृत्तौ सर्वक्षणिकत्वेऽपि न कारणव्यक्तिं प्रति कार्यव्यक्तेः प्रत्ययता, किन्तु पूर्वपूर्वप्रत्ययस्य उत्तरोत्तरः प्रत्ययो विषयः क्रियागोचर इत्युत्तरोत्तरप्रत्ययविषयत्वं प्राप्य पूर्वपूर्वस्य प्रत्ययस्य कारणत्वाद्, उत्तरोत्तरक्षणिकविज्ञानसन्ततेरेव जीवत्वात् तादृशार्थसन्ततेरेव जडत्वाच्च सन्तत्यात्मकस्य जीवस्य सन्तत्यात्मकरूपस्कन्धसम्बन्धेन तादृशे वेदनादिस्कन्धात्मके संसारे तादृशसंस्कारस्कन्धेन नानाविधशरीरपरिमाणादिभेदसिद्धेः संस्कारविरामादेवाभावरूपमोक्षसिद्धिरेवं सत इति न क्वापि पुञ्जकारणतायामनुपपत्ति-

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

उत्तरोत्पत्तिरपि न सम्भवति । उत्पन्नस्य खलूत्पादकत्वम् । अत उत्तरोत्पत्तिसमये पूर्वस्य नष्टत्वादुत्पत्तिक्षण एव स्थितिप्रलयकार्यकरणसर्वाङ्गीकारे विरोधादेकमपि न स्यात् ॥ २० ॥

रितिचेत् । न । कुतः ? । उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । ये हि प्रत्ययास्त उत्पत्तिमात्रं प्रति निमित्तभूताः सदृशीं सन्ततिमुत्पाद्य नश्यन्ति । तथा सति विज्ञानसन्ततिरूपस्य जीवस्य पूर्वकालीनप्रियाप्रियसंस्पर्शाननुसन्धानात् कथं वेदनादिस्कन्धात्मकसंसारसिद्धिः । अनुसन्धानाभ्युपगमे च सन्तानिनः स्थिरत्वापत्तिः । सन्ततिरूपस्य जीवस्य क्षणिकत्वेन स्थैर्याभावाद्रूपादिस्कन्धसम्बन्धवियोगार्थं को वा यतेत । परमाणूनां बाह्यानामाभ्यन्तराणां च यः समूहस्तस्यापि स्थैर्याभावात् स्कन्धसमुदायानुपपत्तिश्च । अतः क्षणिकानामर्थानामुत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् सन्तत्यङ्गीकारेऽपि संसारापवर्गाव्यवस्थानादसङ्गतं पुञ्जस्य कारणत्वमित्यर्थः ॥ १९ ॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ ननु यथा दीपज्वाला उत्पद्यमानैव संहन्यतेविषयीभवति चतथा पदार्थान्तरमपि संहन्यते विषयीभविष्यतिचेति शङ्कायामुत्पत्तिमपि दूषयति । * उत्तरेत्यादि * । अत्रापि तदनुवृत्तिः । सूत्रस्यार्थे व्युत्पादयन्ति । * उत्तरेत्यादि * उत्पद्यमानस्य संहन्यमानत्व उत्तरोत्पत्तिः। कथमिति विचार्यम् । सा तु न सम्भवति । * खलुर्हेतौ यतो हेतोर्लोके उत्पन्नस्य जननोत्तरं स्थितस्योत्पादकत्वम् । स्थितिक्षणस्तु न त्वन्मते । नाशक्षणे तूत्पादकत्वं, न क्वापि दृष्टम् । नाशश्च त्वन्मते अजन्माऽन्यं ग्रसत्येव । अत उत्तरोत्पत्तिसमये पूर्वस्य नष्टत्वादुत्तरानुत्पत्त्या, उत्पत्तिक्षण एव स्वस्थितिस्वकारणप्रलयस्वकार्यकरणादिसर्वाङ्गीकारे परस्परविरोधात् कार्यकारणभावविरोधाच्च एकमपि न स्यादित्येवमप्यनुपपत्त्या च समुदायस्य संसारादेश्चाप्राप्तिरित्यसङ्गतं पुञ्जस्य कारणत्वमित्यर्थः । शङ्कराचार्यास्तु । यद्यपि भोक्ता प्रशासिता वा कश्चिच्चेतनः स्थिरः संहन्ता क्षणिकवादिमते

नास्ति, तथाप्यविद्यासंस्कारविज्ञाननामरूपषडायतनस्पर्शवेदनातृष्णोपादानभवजातिजरामरणशोकपरिदेवनादुःखदुर्मनस्त्वानामितरेतरकारणत्वेन चक्रवत् परिवृत्तेरुपपद्यते लोकयात्रा । तस्यां चोपपद्यमानायां न किञ्चिदपरमपेक्ष्यते । एते चाविद्यादयो भामत्यामेवं विवृताः । तथाहि । बुद्धेन सङ्क्षेपतः, प्रतीत्यसमुत्पादलक्षणमुक्तम् । इदं प्रत्ययफलमिति । इदं परिदृश्यमानं प्रत्ययस्य वक्ष्यमाणलक्षणहेतुसमवायस्य फलं कार्यमित्यर्थः । उत्पादाद्वा तथागतानामनुत्पादाद्वा स्थितैवैषां धर्माणां धर्मता, धर्मस्थितिता धर्मनियामकता । प्रतीत्यसमुत्पादानुलोमतेति । अथ पुनरयं प्रतीत्यसमुत्पादो द्वाभ्यां भवति, हेतूपनिबन्धतः, प्रत्ययोपनिबन्धतश्च । स पुनर्द्विधा । बाह्य आभ्यन्तरश्च । तत्र बाह्यस्य, प्रतीत्यसमुत्पादस्यायं हेतूपनिबन्धः । यदिदं बीजादङ्कुरोऽङ्कुरात् पत्रं पत्रात् काण्डं काण्डान्नालो नालाद् गर्भो गर्भाच्छूकं शूकात् पुष्पं पुष्पात् फलमिति। असति बीजेऽङ्कुरो न भवति । एवमग्रेऽपि फलपर्यन्तं द्रष्टव्यम् । सति तु बीजेऽङ्कुरो भवति । एवमग्रेऽपि फलपर्यन्तम् । तत्र बीजस्य नैवं ज्ञानं भवति यदहमङ्कुरं निर्वर्त्तयामीति । तथा अङ्कुरस्याप्येवं ज्ञानं न भवति यदहं बीजेन निर्वर्त्तित इति । एवं सर्वत्र । तस्मादसत्यपि चैतन्ये असत्यपि चान्यस्मिन्नधिष्ठातरि बीजादीनां कार्यकारणभावनियमो दृश्यते इत्युक्तहेतूपनिबन्धः । अथ प्रत्ययोपनिबन्धः । प्रतीत्यसमुत्पादस्योच्यते । तत्र प्रत्ययो नाम हेतूनां समवायः । हेतुं हेतुं प्रत्ययन्ते हेत्वन्तराणीति तेषामयनानां भावः प्रत्ययः समवाय इति यावत् । ते च हेतवः पृथिव्यादयः षड्धातवः । षण्णां धातूनां समवायात् बीजहेतुरङ्कुरो जायते । तत्र पृथिवीधातुर्बीजस्य संग्रहकृत्यं करोति येनाङ्कुरः कठिनो भवति । अब्धातुर्बीजं स्नेहयति । तेजोधातुर्बीजं परिपाचयति। वायुधातुर्बीजमभिनिर्हरति यतोऽङ्कुरो बीजान्निर्गच्छति । आकाशधातुर्बीजस्यानावरणकृत्यं करोति । ऋतुधातुरपि बीजस्य परिणामतां करोति । तदेतेषामविकलानां धातूनां समवाये बीजे रोहत्यङ्कुरो जायते, नान्यथा । तत्र पृथिवीधातोर्नैवं ज्ञानं भवत्यहं बीजस्य संग्रहकृत्यं करोमीति । एवं धात्वन्तरस्यापि । तथाङ्कुरस्यापि नैवं ज्ञानं भवत्यहमेभिः प्रत्ययैर्निर्वर्त्तित इति । यथायं बाह्यप्रतीत्यसमुत्पादो द्वाभ्यां कारणाभ्यां भवति तथैवाध्या-

त्मिकोऽपि प्रतीत्य समुत्पादो हेतूपनिबन्धप्रत्ययोपनिबन्धाभ्यां भवति । तत्रास्याध्यात्मिकस्य त्वयं हेतूपनिबन्धः । यदिदमविद्याप्रत्ययाः संस्कारादयो यावज्जातिप्रत्ययं जरामरणादिति । अविद्या चेन्नाभविष्यद्, नैवं संस्कारा अजनिष्यन्त । तत्राविद्याया नैवं ज्ञानं भवत्यहं संस्कारानभिनिर्वर्त्तयामीति । संस्काराणामपि नैवं ज्ञानं भवति वयमविद्यया निर्वर्त्तिता इति । एवमग्रेऽपि । एवञ्च सत्स्वविद्यादिष्वचेतनेषु चेतनान्तरानधिष्ठितेष्वपि संस्कारादीनामुत्पत्तिर्यथा बीजादिषु सत्स्वङ्कुरादीनाम् । इदं प्रतीत्य प्राप्येदं समुत्पद्यत इत्येतावन्मात्रस्य दृष्टत्वाच्चेतनाधिष्ठानस्यानुपलब्धेः । इति हेतूपनिबन्धः ।

अथ प्रत्ययोपनिबन्धः । पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशविज्ञानधातूनां समवायाद्भवति । तत्र कायस्य पृथिवीधातुः काठिन्यं निर्वर्तयति । अब्धातुः कायं स्नेहयति । तेजोधातुः कायस्याशितपीते परिपाचयति । वायुधातुः कायस्य श्वासादि करोति । आकाशधातुः कायस्यान्तः सुषिरं करोति । यस्तु नामरूपाङ्कुरमभिनिर्वर्त्तयति पञ्चविज्ञानकायसंयुक्तं सास्रवं च मनोविज्ञानं सोऽयमुच्यते विज्ञानधातुरित्ययं प्रत्ययोपनिबन्धः । यदा बाह्याध्यात्मिकाः पृथिव्यादिधातवो भवन्त्यविकलास्तदा सर्वेषां समवायात् कायस्योत्पत्तिर्भवति। सोऽयं प्रतीत्यसमुत्पाद आध्यात्मिकः । अत्रापि पूर्ववदेव धातूनां नैवं ज्ञानं भवति यत् कायस्यैतद् वयं निर्वर्त्तयाम इति । नापि कायस्य ज्ञानम् अहमेभिः प्रत्ययैर्निर्वर्त्तित इति । अथ च पृथिव्यादिधातुभ्यः स्वयमचेतनेभ्यश्चेतनान्तरानधिष्ठितेभ्योऽप्यङ्कुरस्येव कायस्योत्पत्तिः । सोऽयं प्रतीत्यसमुत्पादो दृष्टत्वान्नाऽन्यथायितव्यः । तत्रैतेष्वेव षट्सु धातुष्वेकसंज्ञा पिण्डसंज्ञा नित्यसंज्ञा सुखसंज्ञा सत्त्वसंज्ञा पुद्गलसंज्ञा मनुजसंज्ञा भ्रातृदुहितृसंज्ञा अहङ्कारममकारसंज्ञा । सेयमविद्या अस्य संसारानर्थभारस्य मूलकारणम् । तस्यामविद्यायां सत्यां विषयेषु प्रवर्त्तन्ते ये रागद्वेषमोहास्ते संस्काराः । वस्तुविषयविज्ञप्तिर्विज्ञानम् । विज्ञानाच्चत्वारो ये रूपिण उपादानस्कन्धास्तन्नाम । तान्युपादाय रूपमभिनिवर्त्तते । तदैकध्यमभिसङ्क्षिप्य नामरूपमुच्यते शरीरं, शरीरस्यैव कललबुद्बुदाद्यवस्थाः । नामरूपसंश्रितानीन्द्रियाणि षडायतनम् । नामरूपेन्द्रियाणां सन्निपातः स्पर्शः । स्पर्शाद्वेदना सुखादिका । वेदनायां सत्यां कर्त्तव्यमेतत्सुखं

पुनर्ममेत्यध्यावसानं तृष्णा। तत उपादानं वाक्कायचेष्टा भवति। ततो भवो, धर्माधर्मौ। भवत्यस्माज्जन्मेति व्युत्पत्तेः। तद्धेतुकः स्कन्धप्रादुर्भावो जातिः। जन्महेतुका उत्तरे जरामरणादयः। तेषु जरा नामजातानां स्कन्धानां परिपाकः। स्कन्धानां नाशो मरणम्। म्रियमाणस्य मूढस्य साभिलाषस्य पुत्रकलत्रादावन्तर्दाहः शोकः। तदुत्थं, हा मातर्हा पुत्रेत्यादिप्रलपनं परिदेवना। पञ्चविज्ञानकायसंयुक्तमसाध्वनुभवनं दुःखं मानसं च दुःखं दुर्मनस्त्वमिति। एवञ्जातीयकाश्चोपायास्ते उपक्लेशा गृह्यन्ते। तेऽमी परस्परहेतुकाश्चाविद्यादयोऽविद्याहेतुकाश्च जन्मादयो घटीयन्त्रवदनिशं वावर्त्यमानाः सन्तीति भामत्युक्तं विवरणम्। तथाचायं सूत्रार्थः। एतेषामविद्यादीनाम् इतरेतरप्रत्ययत्वात् परस्परहेतुसमवायरूपत्वादेतैरविद्यादिभिराक्षिप्तः सङ्घात इति सङ्घातप्राप्तिरूपदूषणस्य न संसर्ग इतिचेत्। न। कुतः। उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात्। यत् खलु हेतूपनिबद्धं कार्यं तदन्यानपेक्षं हेतुमात्राधीनोत्पादत्वात् तदुत्पद्यतां नाम। यः पुनः पञ्चस्कन्धसमुदायः स तु प्रत्ययोपनिबद्धो न हेतुमात्राधीनोत्पत्तिरपि तु नानाहेतुसमवधानजन्मा। नच चेतनमन्तरेणान्यः कारणानां सन्निधापयिताऽस्तीति पूर्वसूत्र एवोक्तम्। बीजादङ्कुरोत्पत्तेरपि प्रत्ययोपनिबद्धाया विवादाध्यासितत्वेन पक्षकुक्षिनिक्षिप्तत्वात्। पक्षेण च व्यभिचारोद्भावनायामतिप्रसङ्गेन सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गात्। विवादाध्यासितत्वं तु कुसूलस्थबीजादङ्कुरानुत्पत्तेर्ज्ञेयम्। वस्तुतस्तु तत्रापि चेतनप्रयुक्तिर्मृग्यैव। मेघाभावे वाय्वभावे च केवलक्षुधातोरप्रयोजकत्वात्। नदीमातृकस्थले तु स्फुटैव चेतनप्रयुक्तिरित्यादि द्रष्टव्यम्। अतः स्थिरस्य चेतनस्य संहन्तुरनुपगमे सर्वथा सङ्घातप्राप्तिः। किञ्चाविद्यादिभिरर्थाक्षिप्तः सङ्घात इति यदुच्यते, तत्र कोऽर्थः?। किं सङ्घातमन्तरेणात्मानमलभमाना अविद्यादयः सङ्घातमपेक्षन्त इति वा? अविद्यादय एव सङ्घातस्य निमित्तमिति वा? अनादौ संसारे सङ्घात एव सन्तत्यानुवर्त्तत इति वा?। तत्र नाद्यः। एवं सङ्घातापेक्षकत्वेऽपि संघातनिमित्ताकाङ्क्षानुपशमेन तत्र निमित्तान्तरस्यान्वेषणे सन्निधारयितुर्वक्तुमशक्यत्वेन सङ्घातानुपपत्तिनादवस्थ्यात्। न द्वितीयः। तमेवाश्रित्यात्मानं लभमानानां तन्निमित्त अन्योन्याश्रयापत्तेः। तृतीये तु सङ्घातः सङ्घाता-

न्तरं किं स्वसदृशमेव नियमेनोत्पादयत्युतानियमेन सदृशं विसदृशं वेति विचार्यम् । तत्र नाद्यः । मनुष्यपुद्गलस्य देवतिर्यग्योनिनारकप्राप्त्यभावापत्तेः । न द्वितीयः । मनुष्यपुद्गलस्य कदाचित् क्षणेन हस्तिमनुष्यदेवमर्कटादिभावापत्तेः । तस्मादुभयमप्यभ्युपगमविरुद्धम् । किञ्च । यद्भोगार्थः सङ्घातः स तु क्षणिकवादिमते स्थिरो नास्ति । तथा सति भोगो भोगार्थं एव मोक्षो मोक्षार्थं एवेति नान्येन भोगार्थिना मुमुक्षुणा वा भवितव्यम् । अथान्येन चेत् प्रार्थ्येतांभयं तदा तेन भोगमोक्षकालावस्थायिना भवितव्यमिति क्षणिकत्वाभ्युपगमविरोध इत्यविद्यादीनामितरेतरोत्पत्तिनिमित्तत्वेऽपि न सङ्घातसिद्धिरिति ।

भास्कराचार्या रामानुजाचार्याश्चास्य सूत्रस्य पाठान्तरमाहुः । इतरेतरप्रत्ययत्वादुपपन्नमितिचेन्न सङ्घातभावाऽनिमित्तत्वादिति । अर्थं तूक्तरीत्यैवाविद्यादीन् प्रत्ययत्वेनोक्त्वा तेषां चक्रवत् परिवृत्त्या सङ्घातभावादिकमुपपन्नमितिचेन्नैतदुपपद्यते । एषां पृथिव्यादीनां सङ्घातभावं प्रत्यनिमित्तत्वात् । न खलुक्षणिकेषु स्थिरत्वादिबुद्धिरूपाया अविद्यायास्तदुत्पन्नानां रागादीनां वा क्षणिकार्थान्तरभूतपृथिव्यादिभूतभौतिकसङ्घातहेतुतोपपद्यते । न हि शुक्तिकारजतबुद्धिः शुक्त्याद्यर्थसंहतिहेतुरिति क्वचिद् दृश्यते । किञ्च । यस्य क्षणिके स्थिरबुद्धिः स तदैव नष्ट इति कस्य रागादयः कस्य वा संस्कारादयः कल्पयितुं शक्यन्ते । प्रमाणाभावादित्येवमाहुः ।

उत्तरोत्पादसूत्रस्य तु भामत्यामिदमवतारणमुक्तम् । हेतूपनिबन्धनं प्रतीत्यसमुत्पादमुपगम्य प्रत्ययोपनिबन्धनः प्रतीत्यसमुत्पादः पूर्वसूत्रे दूषितः । सम्प्रति तु हेतूपनिबन्धनमपि तं दूषयतीति । व्याख्यानं तु क्षणभङ्गवादिनांऽयमभ्युपगमः—उत्तरक्षण उत्पद्यमाने पूर्वः क्षणो निरुध्यत इति । अत्र क्षणशब्देन तत्तत्क्षणोत्पन्नं वस्तूच्यते । तथा सति पूर्वोत्तरयोर्हेतुफलभावो विरुध्यते । निरुध्यमानस्य निरुद्धस्य वा पूर्वक्षणस्योत्तरक्षणहेतुत्वानुपपत्तेः । अकारणं विनाशमभ्युपगच्छतां वैनाशिकानां मते विनाशकारणसामग्रीसान्निध्यरूपस्य निरुध्यमानत्वस्यानङ्गीकारेणाभावग्रस्तत्वरूपस्यैव निरुध्यमानत्वस्य सिद्धेः । अथ भावभूतः परिनिष्पन्नावस्थः पूर्वक्षण उत्तरक्षणस्य हेतुरित्युच्यते । तदसङ्गतम् । तस्य पुनर्व्यापारकल्पनायां क्षणान्तर-

सम्बन्धेन क्षणिकत्वप्रतिज्ञाभङ्गप्रसङ्गात्। अथाभाव एव व्यापारः। तदसत्। हेतुस्वभावानुपरक्तस्य फलोत्पादकत्वासम्भवात्। स्वभावोपरागाभ्युपगमे च हेतुस्वभावस्य फलकालावस्थायित्वप्राप्तेः क्षणभङ्गत्यागप्रसङ्गात्। स्वभावोपरागं विनैव हेतुफलभावाऽभ्युगमे च सर्वतः सर्वत्र सर्वदा सर्वोत्पत्तिप्रसङ्गात्। किञ्चोत्पादनिरोधौ किं वस्तुनः स्वरूपमुतावस्थान्तरं वस्त्वन्तरमेव वा। आद्ये वस्तुशब्द उत्पादनिरोधशब्दौ च पर्यायाः स्युः। तथा सति व्यवहारबाधप्रसङ्गः। न द्वितीयः। तथा सति वस्तुन आद्यन्तमध्यक्षणत्रयसम्बन्धप्राप्त्या क्षणिकत्वत्यागप्रसङ्गात्। न तृतीयः। तथा सत्यश्वमहिषवत् परस्परसंसर्गराहित्याद् वस्तुनः शाश्वतिकत्वप्रसङ्गात्। यदि च वस्तुनो दर्शनादर्शने उत्पादनिरोधौ तदापि द्रष्टृधर्मत्वात् तौ न वस्तुधर्माविति वस्तुनः शाश्वतिकत्वप्रसङ्गं इत्यसङ्गतं सौगतं दर्शनमित्याहुः।

भास्कराचार्यास्तु—अनुत्पन्नस्य शशविषाणतुल्यत्वादुत्पन्नविनष्टस्य चाभावग्रस्तत्वान्न हेतुत्वम्। अथ पूर्वक्षणविनाश उत्तरक्षणोत्पत्तिश्च युगपद्भवेतां तुलान्तयोर्नामोन्नामवदिति। तदसत्। तुलाया मध्ये सूत्रधारणादन्तयोश्च युगपदुपस्थितयोरेकस्य गुरुत्वान्नामस्तद्धेतुश्चोन्नाम इति युक्तम्। अत्र तूत्तरोत्पत्तिकाले पूर्वस्थित्यनुपगमान्न हेतुत्वसम्भवः। स्थित्युपगमे च क्षणिकत्वहानिः। किञ्च कारणधर्माननुविधाने कार्यकारणभावकल्पनायामतिप्रसङ्गः। यतो मृदन्विताः शरावादयः सुवर्णान्विताश्च कुण्डलादयो दृश्यन्ते। किञ्च आकारसमर्पणेऽपि न सामर्थ्यं त्वन्मते, वस्तुनः क्षणिकत्वात्। तस्मान्नित्यपक्ष एव कार्यकारणव्यवस्था युज्यते, न क्षणिकपक्षे। प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानाच्च कुम्भादीनां नित्यत्वमिति। ननु नित्यपक्षेऽपि कार्यकारणभावानुपपत्तिः। क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात्। किं कुसूलस्थो व्रीहिरङ्कुरजननस्वभावोऽथातत्स्वभावः। यद्यन्त्यस्तदा न कदाचिदपि जनयेत्। यद्याद्यस्तदा तदानीमेवोत्पादयन् यानि कर्माणि व्रीहिणा कर्त्तव्यानि तानि युगपदेव कुर्यात्, न तु सामग्रीवशेनाङ्कुरं जनयेत्। अतत्स्वभावत्वे तत्स्वभावत्वे वा सामग्र्या अकिञ्चित्करत्वात्। नच प्रत्यभिज्ञानादपि नित्यत्वम्। दीपज्वालादिषु व्यभिचारात्। यदि च नित्यो भावः स्याद् विनाशं न प्राप्नुयात्। अथ मुद्ग-

रादिना विनाशः क्रियत इति चेत् । तदयुक्तम् । विनाशो यः क्रियते स द्रव्यव्यतिरिक्तो वा तदव्यतिरिक्तो वा । आद्ये घटस्य न किमपि स्यात् । यथा पटे कृते । द्वितीये घटस्वरूपमेव विनाशः। स्वरूपं तु कुलालेन कृतमेवेति मुद्गरः किमपरं कुर्यात् । अथ घटसम्बन्धी विनाशः क्रियत इति कः सम्बन्धः । किं तादात्म्यलक्षण उत तदुत्पत्तिलक्षणः । द्वितीयश्चेद्, घटस्य न किञ्चित् । यथा पावकेन्धनाभ्यां धूम उत्पादिते वह्नेर्न किञ्चित् । तथा घटमुद्गराभ्यां विनाश उत्पादिते घटस्यापि । तादात्म्यपक्षेऽपि तादात्म्यस्य तत्स्वभावत्वात् तस्य च कुलालेन कृतत्वाद् व्यर्थो मुद्गरः स्यात् । अतः स्वाभाविको विनाश एष्टव्य इति । अत्रोच्यते । योऽयं विकल्पः कृतः स तव सिद्धान्तं बाधते । सदृशसन्तानोत्पत्तिप्रतिनिरोधात् । योऽयमन्त्यो घटक्षणोऽभिमतो यतः कपालोत्पत्तिरिष्यते, स सदृशसन्तानजननस्वभावो घटक्षणत्वादतीतानन्तरघटक्षणवदित्यनुमानात् । यदि चासौ विसदृशसन्तानजननस्वभाव एवाभ्युपेयेत, तदा पूर्वक्षणाः विसदृशसन्तानजननस्वभावाः । घटक्षणत्वादन्तक्षणवदित्यनुमानात् कुम्भकारादारभ्य कपालपङ्क्तिरेव स्यात् । एवं सति मुद्गरेण घटस्य सदृशसन्तानजननस्वभावता नाश्यते विसदृशसन्तानजननस्वभावता चोत्पाद्यत इत्यवश्यमभ्युपेतव्यम् । अन्यथा कपालोत्पत्त्यसम्भवात् । ततश्च भवता सहेतुकं विनाशमभ्युपगच्छता विनाशस्य स्वाभाविकत्वविकल्पः परित्यक्तः ।

यदि विकल्पोऽङ्गीक्रियते विसदृशसन्तानस्त्यक्तव्य इति सिद्धहानिरिष्टविरोधश्च । तत्र यथा तव सदृशसन्तानजननस्वभावविनाशो मुद्गरेण क्रियते तथा ममापि घटविनाश एव क्रियते इति स्थितः सहेतुको विनाश इति । प्रत्यभिज्ञानाच्च कालान्तरस्थायित्वम् । ज्वालादिष्वपि सामान्य समाश्रित्य प्रत्यभिज्ञा । वृद्धिह्रासदर्शनाद् व्यक्तीनामनित्यतैव । तथापि न क्षणिकत्वं, बाधाभावात् । क्षणिकत्वं च न प्रत्यक्षम् । प्रथमोत्पत्तौ निर्विकल्पकज्ञाने विशेषाऽपरामर्षात् । यच्चोक्तं क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोध इति । स तु तवापि समानः। योऽसावन्त्यक्षणो यस्मादङ्कुरोत्पत्तिरिष्यते, सोऽप्यङ्कुरजननस्वभावो न भवति, व्रीहिक्षणत्वादनन्तरातीतव्रीहिक्षणवत्।असमानसन्तानजननस्वभावत्वं पूर्वक्षणानामपि तथात्वप्रसङ्गः । अथ सह-

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥

एका क्षणिकत्वप्रतिज्ञा । अपरा चतुर्विधान् हेतून् प्रतीत्य चित्तचैत्ता उत्पद्यन्त इति वस्तुनः क्षणान्तरसम्बन्धे प्रथमप्रतिज्ञा नश्यति ।

कारिवशादेवं भावः, स त्वस्माकमप्यविशिष्ट इति । किञ्च । विनाशोत्पादौ भावाव्यतिरिक्तौ न वा। अन्त्ये भावस्योत्पत्तिस्थितिनाशक्षणत्रयसंसर्गप्रसङ्गः । आद्ये उत्पत्तिनाशयोरभावो नित्यः स्यात् । किञ्च । विनाशो नामाभावः । स किं भावस्य पूर्वभावी वा ? सहभावी वा ? पश्चाद्भावी वा ? । आद्ये भावोत्पत्तिरेव न स्यात् । द्वितीयेऽप्यविरोधाद्भावस्य शाश्वतिकत्वप्रसङ्गः । तृतीये तु तस्यापि सहेतुकत्वान्नाशः प्राप्नोतीति नित्यत्वप्रतिज्ञाभङ्ग इत्याहुः ।

रामानुजाचार्यास्तु–क्षणिकत्वपक्षे जगदुत्पत्तिर्न सङ्गच्छते । पूर्वक्षणस्य विनष्टत्वेन तस्योत्तरक्षणं प्रति हेतुत्वानुपपत्तेः । अभावस्य हेतुत्वे सर्वत्र सर्वदा सर्वोत्पत्तिप्रसङ्गात् । अथ पूर्वक्षणवर्त्तित्वमेव हेतुत्वं, तर्हि कश्चिदेव घटक्षणस्तदुत्तरभाविनां सर्वेषां गोमहिषादीनामन्यदेशवर्त्तिनामपि हेतुः स्यात् । अथैकजातीयस्यैव पूर्वक्षणवर्त्तिनो हेतुत्वं, तत्रापि सर्वदेशवर्त्तिनामुत्तरक्षणभाविनां घटानां स एवैको हेतुः स्यात् । अथैकस्यैक एव हेतुस्तदापि कः कस्येति न ज्ञायते । अथ यो यस्मिन् देशे घटक्षणे स्थितः स तद्देशीयस्यैवोत्तरक्षणस्य हेतुः । तर्हि देशस्य स्थिरत्वापत्त्या सर्वक्षणिकत्वप्रतिज्ञाहानिः । किञ्च । चक्षुरादिसंप्रयुक्तस्यार्थज्ञानोत्पत्तिकाले अनवस्थितत्वान्न कस्यचिदर्थस्य ज्ञानविषयत्वं स्यादित्याहुः । भाष्यान्तरे तु न किञ्चिदितोऽधिकम् । एतानि तु दूषणानि सूत्रेष्वेवाग्रे प्रसिध्यन्तीत्याचार्यैर्भाष्य उपेक्षितानि ॥ २० ॥

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥

पूर्वसूत्रैः क्षणभङ्गवाद्यभिमता पुञ्जस्य कारणता निरस्ता । अतः परम् असत्येव हेतौ फलोत्पत्तिरिति तदभ्युपगतमाकस्मिकपक्षं दूषयति । असतीत्यादि * । तत्र कस्याः प्रतिज्ञाया उपरोध इत्याकाङ्क्षायां तां स्फुटीकर्त्तुमाहुः । * एकेत्यादि * एका स्फुटा ।

असति द्वितीया । द्वितीया चेन्नाङ्गीक्रियते तदा प्रतिबन्धाभावात् सर्वं सर्वत एकदैवोत्पद्येत ॥ २१ ॥

प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २२ ॥

अपिच । वैनाशिकाः कल्पयन्ति । बुद्धिबोध्यत्रयादन्यत् संस्कृतं क्षणिकं चेति । त्रयं पुनर्निरोधद्वयमाकाशश्च । तत्रेदानीं निरोधद्वयाङ्गीकारं दूषयति ।

एतस्यामेवाभावस्य कारणताऽभ्युपगमः । अपरा त्वेवम् । आलम्बनप्रत्ययः, समनन्तरप्रत्ययोऽधिपतिप्रत्ययः, सहकारिप्रत्ययश्चेति चतुर्विधान् हेतून् प्राप्य चित्तं विज्ञानस्कन्धात्मकं, चैत्ता वेदनास्कन्धात्मका उत्पद्यन्ते । तत्रालम्बनप्रत्ययो नाम विषयः । तेन चित्तस्य नीलाद्याकारता । समनन्तरप्रत्ययः पूर्वविज्ञानं, तेन बोधरूपता । अधिपतिप्रत्यय इन्द्रियं तेन रूपादिग्रहणप्रतिनियमः । सहकारिप्रत्यय आलोकादिः । तेन स्पष्टार्थता । एवं चतुर्विधैर्हेतुभिर्नीलाद्याकारकविज्ञानात्मकं चित्तमुत्पद्यते । एवं चित्ताभिन्नहेतुजानां सुखादीनां चैत्तानामेत एव चत्वारो हेतव इति द्वितीया प्रतिज्ञा । एतस्या अङ्गीकारे हेतुभूतस्य वस्तुनो द्वितीयक्षणास्थित्या क्षणान्तरसम्बन्धे क्षणिकत्वप्रतिज्ञा नश्यति । इदमत्र प्रसङ्गादुक्तम् । प्रस्तुतमाहुः * असतीत्यादि * । यदि चासत्येव हेतावभावादेव फलोत्पत्तिरिष्यते तदा द्वितीया चतुर्विधान् हेतून् प्रतीत्येति प्रतिज्ञा नश्यति।तदिदमुक्तम् असति प्रतिज्ञोपरोध * इति।यदि च क्षणिकत्वं स्थितमेवेति द्वितीया नाङ्गीक्रियते, तदा हेत्वभावस्य सर्वत्र सुलभत्वेन प्रतिबन्धाभावात् सर्वं सर्वत उत्पद्येत, एकदैव चोत्पद्येतेति । तदिदमुक्तं, यौगपद्यमन्यथेति * । तथाचोभयथाप्यसङ्गतं सौगतं मतमित्यर्थः ॥ २१ ॥

प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥

एवं चतुःसूत्र्या तदुक्तमुत्पत्तिप्रकारं दूषयित्वा तदुक्तं नाशप्रकारं दूषयति । प्रतीत्यादि * । तद् व्याकर्तुं पूर्वं तेषां मतमनुवदन्ति । * अपिचेत्यादि * । वैनाशिकाः सर्वानित्यत्ववादिनः सौगताः कल्पयन्ति बुद्धिबोध्यत्रयादन्यद् भिन्नं यत् तत् संस्कृतं पूर्वपू-

प्रतिसंख्यानिरोधो नाम भावानां बुद्धिपूर्वको विनाशः । विपरीतोऽप्रतिसंख्यानिरोधः । अयमपि निरुपाख्यम् । निरोधद्वयमपि न प्राप्नोति । सन्ततेरविच्छेदात् । पदार्थानां च नाशकसम्बन्धाभावात् प्रतिबन्धसम्बन्धाभावः । आद्यो निरोधः पदार्थविषयको व्यर्थः । द्वितीयः क्षणिकाङ्गीकारेणैव सिद्धत्वान्नाङ्गीकर्तव्यः ॥ २२ ॥

वैविज्ञानजैः संस्कारैरालयत्वेन व्यवहारयोग्यम् । यच्च क्षणिकं तदपि । एवं पञ्चपदार्थाः । अर्थं त्वत्र स्फुटम् । आकाशस्वरूपं तद्दूषणसूत्रे वाच्यम् । तत्र क्षणिकं संस्कृतं च पूर्वसूत्रेषु दूषितम् । आकाशं चाग्रे दूषणीयमितीदानीं निरोधद्वयाङ्गीकारं दूषयति । तयोः स्वरूपमाहुः । * प्रतिसंख्यानिरोध इत्यादि * । प्रतिकूला संख्या प्रतिसंख्या सन्तमिमसन्तं करोमीत्याकारकतया भावप्रतीपा या बुद्धिः सा प्रतिसंख्या । तत्पूर्वको विनाशः प्रतिसंख्यानिरोधः । विपरीतस्तादृशबुद्धिं विनापि जायमानोऽप्रतिसंख्यानिरोध इति वाचस्पतिमिश्राः । तदत्राप्युक्तम् ।

सहेतुकः स्थूलो विनाशः पूर्वः, सूक्ष्मः स्वाभाविको द्वितीय इति भास्कराचार्याः ।

मुद्गराभिघाताद्यनन्तरभावितयोपलब्धियोगी सदृशसन्तानावसानरूपः स्थूलो यो विसदृशसन्तानः स आद्यः । प्रतिक्षणभावी चोपलब्ध्यनर्हः सूक्ष्मश्च यो निरन्वयविनाशः स द्वितीय इति रामानुजाचार्याः । * निरुपाख्यमिति * अनिर्वाच्यम्, अवस्त्विति यावत् । दूषणं व्युत्पादयन्ति * निरोधेत्यादि * । कथं सन्तत्यविच्छेद इत्याकाङ्क्षायां विभजन्ते । * पदार्थानामित्यादि * तन्मते पदार्थाः सर्वे क्षणिकाः सदृशसन्तानजननस्वभावाः । क्षणिकानां च नाशकसम्बन्धो न पूर्वं दृष्ट इत्यन्तानामपि पदार्थानां नाशकसम्बन्धाभावात् पूर्ववदेव सन्ततिप्रतिबन्धाभाव इत्याविच्छेद इत्यर्थः । नच यदा प्रतिसंख्यासम्बन्धस्तदा प्रतिभन्त्स्यत इति युक्तम् । तन्मते विज्ञानसन्तानात्मकस्य जीवस्य क्षीणे संस्कारे तैलक्षये प्रदीपस्येव निर्वाणेवा-

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

प्रतिसंख्यानिरोधान्तर्गताविद्याविनाशे मोक्ष इति क्षणिकवादिनो मिथ्यावादिनश्च मन्यन्ते । अविद्यायाः सपरिकराया निर्हेतुकविनाशे शास्त्रवैफल्यम् । अविद्यातत्कार्यातिरिक्तस्याभावाच्च

ऽभावप्राप्तिर्मोक्षः । संस्कारक्षयश्चार्य्यचतुष्टयाभ्यासजन्यया प्रतिसंख्यया वाच्यः । तत्राभ्यासस्य पौनःपुन्यरूपत्वेन स्थिरधर्मतया क्षणिके जीवे वक्तुमशक्यत्वेन तज्जन्यप्रतिसंख्यायाः सुतरां तथात्वात् । अतः सन्ततेरविच्छेद एवेत्याद्यनिरोधो विज्ञानपदार्थविषयको व्यर्थः । तथा सति पदार्थान्तरविषयकोऽपि तथा । नच द्वितीयो युक्त इति शङ्क्यम् । यतो द्वितीयः क्षणिकाङ्गीकारेणैव साधनयोगशून्यतायां सन्तत्यविच्छेदस्य सिद्धत्वान्नाङ्गीकर्त्तव्यः * । अर्हे कृत्यतृचश्चेत्यर्हे तव्यः । नाङ्गीकर्तुं योग्यः । तथाच निरोधद्वयस्याप्ययुक्तत्वान्नाशविचारेऽप्यसङ्गतमेव सौगतं दर्शनमित्यर्थः ।

भास्कराचार्यास्तु—तौ सन्तानगोचरौ ? सन्तानिगोचरौ वा?। नाद्यगोचरौ । निरोधस्यावस्तुत्वाभ्युपगमान्नित्यत्वापभ्युगमाच्च । नापि सन्तानिगोचरौ । सन्तानिनां घटादीनां प्रत्यभिज्ञानात् । त्वत्पक्षे विनाशस्याभावाव्यतिरेकाच्च हेतुनापि नाशः सम्भवति । यन्मते भावव्यतिरिक्तो विनाशतन्मते सहेतुकः । अर्य्यसत्यतुष्टयाभ्यासान्मुक्तिः । अर्य्यसत्यचतुष्टयं तु समुदायसत्यं, निरोधसत्यं, दुःखसत्यं, मार्गसत्यं चेति । सर्वमुत्पत्तिमत्सर्वास्तीति यन्निर्णयज्ञानं तत् समुदायसत्यम् । सर्वं क्षणिकमिति निरोधसत्यम् । सर्वं दुःखात्मकमिति दुःखसत्यम् । सर्वं शून्यं सर्वं निरात्मकमिति मार्गसत्यमित्येवं भावयतो रागादिहृत्तावुपगम्यमानायां निर्हेतुको विनाश इति प्रतिज्ञा हीयेत । तस्मादसङ्गतं सौगतं मतमित्याहुः ॥ २२ ॥

उभयथा च दोषात्॥एवं पूर्वसूत्रे कार्यविचारेण निरोधद्वयं दूषयित्वाऽत्र स्वरूपविचारेण दूषयतीत्याशयेन सूत्रमुपन्यस्य व्याकुर्वन्ति * प्रतिसंख्येत्यादि * । उक्तनिरोधैकदेशभूतेऽविद्याविनाशे मोक्षस्तद्दर्शनोक्तरीतिको भवतीति, क्षणिकवादिनो, वैभाषिकाः, सौत्रान्तिका, मिथ्या-

सहेतुकोऽपि। न हि वन्ध्यापुत्रेण रज्जुसर्पो नाश्यते। अत उभयथापि दोषः ॥ २३ ॥

आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥

यच्चोक्तमाकाशमप्यावरणाभावो निरुपाख्यमिति। तन्न आकाशेऽपि सर्वपदार्थवद् वस्तुत्वव्यवहारस्याविशेषात् ॥ २४ ॥

वादिनो योगाचाराश्च मन्यन्ते। तदसङ्गतम्। यतोऽविद्यायाः सकार्याया निर्हेतुके विनाशेऽङ्गीक्रियमाणे अचर्यसत्यचतुष्टयाभ्यासादिसाधनविधायकशास्त्रवैफल्यम्। तेन सहेतुकत्वोपगमे निर्हेतुकत्वप्रतिज्ञाहानिरपि क्षणिकवादिनं प्रति स्मारिता। मिथ्यावादिनो निर्हेतुकत्वाङ्गीकारे शास्त्रवैफल्यं तुल्यम्। सहेतुकत्वपक्षेऽप्यविद्यातत्कार्यातिरिक्तस्य नाशयस्य मिथ्यावादिमतेऽप्यभावान्नाशकस्यापि मिथ्यात्वात् तत्र दूषणमविद्येत्यादिनोक्त्वा व्युत्पादयन्ति * न हीत्यदि। * अत उपगमद्वयस्याप्यसङ्गतत्वान्मतद्वयेऽपि दोष इत्यर्थः।

रामानुजाचार्यास्तु—क्षणिकवाद्यभ्युपेतात्तुच्छादुत्पत्तिरुत्पन्नस्य तुच्छत्वापत्तिश्च न सम्भवतीत्युक्तम्। तदुभयप्रकाराभ्युपगतौ दोषश्च भवति। तुच्छादुत्पत्तौ तुच्छमेव कार्यं स्यात्। यद् यस्मादुत्पद्यते तत् तदात्मकमेव दृष्टम्। यथा मृत्सुवर्णाद्युत्पन्नं मणिकमुकुटादिकं मृत्सुवर्णाद्यात्मकम्। नच तुच्छात्मकं जगद् भवद्भिरिष्यते, नच प्रतीयते। सतो निरन्वयविनाशे सत्येकक्षणादूर्ध्वं कृत्स्नजगतस्तुच्छतापत्तिरेव स्यात् पश्चात्तुच्छाज्जगदुत्पत्तावनन्तरक्षणे तुच्छात्मकत्वमेव स्यात्। अत उभयथा दोषान्न भवदुक्तावुत्पत्तिनिरोधावित्येवमाहुः ॥ २३ ॥

आकाशेचाविशेषात्॥अतःपरमाकाशं दूषयतीत्याहुः* यच्चेत्यादि*।आवरणाभावमात्रमाकाश इति यदुच्यते तदसङ्गतम्। आकाशेऽपि भूतान्तरवद् वस्तुत्वव्यवहारस्य समानत्वात्। यथा हि पृथिव्यां घटो, जले नौकेत्यादि व्यवह्रियते तथाऽऽकाशेऽप्यत्र गृध्रोऽत्र श्येन

अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥

सर्वोऽपि क्षणिकवादो बाधितः। स एवायं पदार्थ इत्यनुस्मर-

इत्याधारता व्यवह्रियते।तथा बहिरन्तरमिति चानयासौ भूप्रदेशो दिशि वा वक्तुं शक्यते। बाह्यो देशो, बाह्यादिगान्तरो देश, आन्तरी दिगिति बहिरन्तरव्यवहारविषयपरिच्छेदकत्वेनैव तयोरभिलप्यमानत्वात्। अतो, बहिरेव धूमो, नान्तरितिव्यवहारसाक्षिकोऽवकाश एवायं व्यवहारः। अवकाशश्च प्रत्यक्षः। भूयानवकाशः स्वल्पोऽवकाश इति प्रत्यक्षानुभवात्। नच रूपाभावो बाधक इति वाच्यम्। गन्धर्वनगरादिवद् वस्तुसामर्थ्येनैव तत्प्रतीत्यङ्गीकारे बाधकाभावात्। तस्मान्नावरणाभावमात्रमाकाशो, नापि निरुपाख्य इत्यर्थः।

रामानुजाचार्यास्तु त्रिवृत्करणेन पञ्चीकरणस्याप्युपलक्षितत्वादाकाशेऽपि रूपसत्त्वात् तद्धेतुकेऽपि तत्प्रत्यक्षे न विरोध इत्याहुः। तच्चिन्त्यम्। तथा सति वायावपि तदापत्तेः।

वैशेषिकादयः पुनः शब्दाख्यगुणानुमेयमाकाशमिच्छन्ति। शाङ्कराश्च।

भास्कराचार्यास्तु–शब्दस्याकाशेन सह सम्बन्धाग्रहणादसत्यपि शब्दे नभोविषयकबुद्ध्युत्पत्तेः, श्रूयमाणेऽपि शब्दे तद्द्वारेण तत्र तदनुत्पत्तेर्न तस्य शब्दानुमेयत्वं, किन्तु रूपिद्रव्यसमवायित्वात् त्रिवृत्करणेन रूपसम्बन्धाच्च प्रत्यक्षमित्याहुः। तत्राप्यनुमेयत्वखण्डनमात्रं युक्तम्।

शङ्कराचार्या भास्कराचार्याश्चाकाशसत्त्वे बुद्धवाक्यसम्मतिमप्याहुः। पृथिवी भगवन् किं निःसंश्रया इत्येवं प्रश्नप्रतिवचनप्रवाहे पृथिव्यादीनामन्ते वायुः किं निःसंश्रय इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं वायुराकाशसंश्रय इति बुद्धेनोक्तम्। तथा, 'आकाशस्य स्थितिर्यावद् यावच्च जगतः स्थितिः। तावन्मतस्थितिर्भूयाज्जगद्दुःखानि निघ्नत' इति च बुद्धेनोक्तमिति। तथाचाकाशस्यावस्तुत्वे तदसमञ्जसं स्यादिति ॥ २४ ॥

अनुस्मृतेश्च ॥ एवं क्षणिकवादं विशेषतो निराकृत्येदानीं सङ्क्षेपेण निराकरोतीत्याशयेनाहुः * सर्व इत्यादि *। अयमर्थः।क्षणिकवादी हि

णात् । अनुभवस्मरणयोरेकाश्रयत्वमेकविषयत्वं च ॥ २५ ॥

सर्वस्य क्षणिकत्वं मन्यमानोऽनुभवितुरनुभूतिविषयस्य च सदृशसन्तानेन प्रत्यभिज्ञानमुपपादयति । तदसङ्गतम् । प्रत्यभिज्ञाने हि यः पूर्वं दृष्टः स एवाऽयं पदार्थ इति, योऽहं पूर्वमद्राक्षं स एवाहमिदानीं पश्यामीत्याकारः । तत्र च, स इत्यनेन पूर्वकालवर्त्तिनोऽयमहमित्यनेनोत्तरकालवर्त्तिनोऽनुभूतिविषयस्यानुभवितुश्चैक्यस्य परामृष्यमाणतया पूर्वापरकालवर्त्तिन एकस्य सिद्धत्वेन क्षणिकसन्तानस्य वक्तुमशक्यत्वात् । नच तत्र सन्ताने स इति पूर्वकालवर्त्तित्वाभिमानात् सर्वमुपपद्यत इति वाच्यम् । अनुभवस्मरणयोरेकाश्रयत्वैकविषयत्वनैयत्यात् सन्तानेन च पूर्वकालस्याननुभूततया तस्य तत्स्मरणायोगेन तत्र तथाभिमानस्य वक्तुमशक्यत्वात् । सन्तानिनोऽपि तदानीं तस्मिन् काले पूर्वकालत्वबुद्ध्यभावेन तत्सन्ताने तादृग्बुद्धिवैशिष्ट्यस्यापि वक्तुमशक्यत्वाच्च । नचाकस्मिकमेव स इति ज्ञानमिति युक्तम् । तथा सति सर्वदा तदापत्तेः । नच सादृश्येन तथा ज्ञानम्भवतीति वाच्यम् । अज्ञातस्य सादृश्यस्य तादृशज्ञानानुत्पादकतया सादृश्यज्ञानार्थं यतमानस्य पूर्वापरकालवर्त्तिवस्तुद्वयानुसन्धानं पूर्वकालानुसन्धानं चावश्यकमिति तदनुसन्धातुः स्थिरत्वापत्त्या सादृश्यस्यापि पूर्वापरकालवृत्तिवस्तुद्वयनिष्ठतया स्थिरत्वापत्त्या क्षणिकत्वहानिप्रसङ्गात् । नच सादृश्यसन्तानात् सर्वं सेत्स्यतीति वाच्यम् । सादृश्यस्य सदृशबुद्धिबोध्यत्वेन सदृशबुद्धेश्च पूर्वापरकालवृत्तिवस्तुद्वयविषयीकरणं विना असम्भवेन तत्सन्तानाङ्गीकारेऽपि बुद्धेस्तद्विषयस्य च स्थिरत्वापत्तेरनिवार्यत्वेन क्षणिकवादबाधस्य दुर्वारत्वात् । अतस्तत्तेदंतातत्ताहंतासामानाधिकरण्यावगाहिप्रत्यभिज्ञानात्मकानुस्मृत्यन्यथानुपपत्त्या सिद्धे बाह्यार्थानामात्मनश्च स्थैर्ये सर्वोऽपि क्षणिकवादः सर्वत्र बाधित इत्यर्थः । एवञ्च, 'नित्यदा ह्यङ्ग भूतानि भवन्ति न भवन्ति च । कालेनालक्ष्यवेगेन सूक्ष्मत्वात् तन्नदृश्यते । यथार्चिषां स्रोतसां वा फलानां वा वनस्पतेः । तथैव सर्वभूतानां वयोऽवस्थादयः कृता' इति द्वाभ्यां कालिकं नित्यप्रलयमादाय, विमतं प्रतिक्षणोत्पत्तिविनाशम्, अवस्थाभेदवत्त्वाद्, दी-

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

अपिच । नानुपमर्द्य प्रादुर्भावं वैनाशिका मन्यन्ते । ततश्चाऽसतोऽलीकात् कार्यं स्यात् । तन्न । अदृष्टत्वात् । न हि शशशृङ्गादिभिः किञ्चित् कार्यं दृश्यते ।

एव्वालादिवत्यनुमानेन यत् क्षणिकत्वमुक्तं तद् विशेषणाभावप्रयुक्ताभावादेव, न तूभयाभावात्। तथा सति यदग्रे, सोऽयं दीपोऽर्चिषां यद्वच्छ्रोतसां तदिदं जलम् । सोऽयं पुमानिति नृणां मृषाधीर्गीर्मृषायुषामिति प्रत्यभिज्ञाया मिथ्यात्वम् । तदपि व्यर्थायुषाणामविवेकिनामेव तस्या, न तूक्तरीतिकविवेकवतां प्रत्यभिज्ञाया इति न कोऽपि विरोध इति दिक् ॥ २५ ॥

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ एवमष्टभिर्वैनाशिकाभिमतं क्षणिकवादं निराकृत्य तदभिमतामभावाद्भावोत्पत्तिं निराकरोतीत्याशयेन सूत्रमुपन्यस्य व्याकुर्वन्ति * अपिचेत्यादि * । अयमर्थः । नानुपमृद्य प्रादुर्भावादिति बुद्धसूत्रे बीजोपमर्दं विनाङ्कुरोत्पत्तेर्दुग्धोपमर्दं विना दध्युत्पत्तेर्मृत्पिण्डोपमर्दं विना घटोत्पत्तेरदर्शनान्नष्टेभ्य एव तेभ्यस्तत्तदुत्पत्तिदर्शनाच्च केवलोऽभाव एवावशिष्यत इत्यभावादेव भावोत्पत्तिरिति मन्यन्ते । तथा सत्यसतोऽलीकादेव कार्यं स्यात् । यदि हि बीजादिप्रतियोगिकादभावादङ्कुराद्युत्पत्तिरिष्यते तदा तस्याभावस्य बीजादिध्वंसरूपत्वेन तदवस्थाविशेषरूपतयाऽवस्थाविशेषविशिष्टाद् बीजादेरेवोत्पत्तिरिति स्यादतस्तदभावाय वैनाशिकेन निःस्वभावादेवाभावाद्भावकार्योत्पत्तिरङ्गीकार्या । तथा सति तस्याभावस्य निःस्वभावतया शशशृङ्गतुल्यत्वादलीकादेव कार्योत्पत्तिरिति सिद्ध्यति। तच्चासङ्गतम् । दृष्टविरोधात् । न हि तादृशात् कार्योत्पत्तिः क्वापि दृष्टा। न वा तादृशोऽभावः क्वापि दृष्टः।नाप्यनुमातुं शक्या। यदुच्यते तदभावजन्यं यथा बीजाद्युपमर्दादङ्कुरादीति प्रयोगे दृष्टान्तस्यावस्थाविशेष एव पर्यवसानेन त्वदभिताभावासाधकत्वात् । तादृशादभावाद्भावोत्पत्त्यङ्गीकारश्च सर्वत्र सर्वतः सर्वोत्पत्तिप्रसङ्गादपि

एवं सतः कारणत्वं पूर्वपादे उपपाद्यासतः कारणत्वं निराकृत्य व्यासचरणैर्वेदानामव्याकुलत्वे सम्पादितेऽपि पुनर्दैत्यव्यामोहनार्थं प्रवृत्तस्य भगवतो बुद्धस्याऽऽज्ञया, त्वं च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय । अतथ्यानि वितथ्यानि दर्शयस्व महाभुज । स्वागमैः कल्पितैस्त्वञ्च जनान् मद्विमुखान् कुरु' इत्येवंरूपया महादेवादयः स्वांशेनावतीर्य वैदिकेषु प्रविश्य विश्वासार्थं वेदभागान् यथार्थानपि व्याख्याय सदसद्विलक्षणामसदपरपर्यायामविद्यां

बाधितः । किञ्च । अभावाद्भावोत्पत्तौ कार्यमभावान्वितं दृश्येत । सर्वस्य कार्यस्य कारणान्वितत्वदर्शनात् । किञ्च । उपमृद्य प्रादुर्भावोऽपि न सार्वत्रिकः । सुवर्णजन्यकटकादौ तन्तुजन्यपटादौ च तददर्शनात् । एवञ्चाङ्कुरादावपि बीजस्थूलांशस्यैवोपमर्दो, न तु सूक्ष्मांशस्य । तदन्तस्त एव सूक्ष्मांशानामङ्कुरीभावात् ॥ अतः संस्थानमात्रस्यैव निवृत्तिर्न तु द्रव्यस्येति तत्र बीजद्रव्यं कूटस्थमेवावयवद्वारा कारणम् । एवं दध्यादावप्यवस्थाभेद एवेत्यभावाद्भावोत्पत्तिः सर्वथानुपपन्नैवेति सिद्धम् । एवमसत्कारणवादनिराकरणेन मायावादिप्रतिपन्नाविद्याकारणवादनिराकरणमप्यर्थादेव सिद्धमित्याहुः । * एवं सत इत्यादि * । अत्र बुद्धाज्ञायां प्रमाणं वक्तुं, त्वं च रुद्रेत्यादिवाक्योपन्यासः । इदं वाक्यं वाराहपुराणे रुद्रगीतासु रुद्ररूपेणागस्त्यं प्रति सर्वदेवादीनप्युद्दिश्य भगवदाज्ञारूपमनूदितम् । द्वितीयं, स्वागमैरिति तु पद्मपुराणोत्तरखण्डे सहस्रनामारम्भे महादेवेन पार्वतीं प्रत्युक्तम् । * इत्येवंरूपयेत्यादिना उत्तरखण्डीयानां शङ्करेण पार्वतीं प्रत्येवोक्तानां, 'शृणु देवि प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाक्रमम् । येषां श्रवणमात्रेण पातित्यं ज्ञानिनामपि । प्रथमं हि मयैवोक्तं शैवं पाशुपतादिकम् । मच्छक्त्यावेशितैर्विप्रैः सम्प्रोक्तानि ततः परम् । कणादेन तु सम्प्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् । गौतमेन तथा न्यायं सांख्यं तु कपिलेन वै । धिषणेन तथा प्रोक्तं चार्वाकमतिगर्हितम् । दैत्यानां नाशनार्थाय विष्णुना बुद्धरूपिणा ।

सर्वकारणत्वेन स्वीकृत्य तन्निवृत्त्यर्थं जातिभ्रंशरूपं सन्न्यासपाषण्डं प्रसार्य सर्वमेव लोकं व्यामोहितवन्तः । व्यासोऽपि कलहं कृत्वा शङ्करं शप्त्वा तूष्णीमास । अतोऽग्निना मया सर्वतः सदुद्धारार्थं यथाश्रुतानि श्रुतिसूत्राणि योजयता सर्वो मोहो निराकृतो वेदितव्यः । प्रथमाध्याय एव तन्मतमनूद्य विस्तरेण निराकृतमिति नात्रोच्यते ॥ २८ ॥

बौद्धशास्त्रमसत् प्रोक्तं नग्ननीलपटादिकम् । मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमुच्यते । मयैव कथितं देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणा । अपार्थं श्रुतिवाक्यानां दर्शयल्लोकगर्हितम् । कर्मस्वरूपत्याज्यत्वमत्रैव प्रतिपाद्यते । सर्वकर्मपरिभ्रष्टं वैकर्मत्वं तदुच्यते । परेशजीवयोरैक्यं मयाऽत्र प्रतिपाद्यते । ब्रह्मणश्च परं रूपं निर्गुणं वक्ष्यते मया । सर्वस्य जगतोऽप्यत्र मोहनार्थं कलौ युगे । वेदार्थवन्महाशास्त्रं मायावादमवैदिकम् । मयैव वक्ष्यते देवि जगतां नाशकारणादि' त्यादीनां वाक्यानामर्थः संगृहीतः । असदपरपर्यायामित्यनेनैतत्सूत्रोक्तदूषणदूष्यता स्फुटीकृता । व्यासकलहादिकं तु, 'व्यासो नारायणः साक्षाच्छङ्करः शङ्करः स्वयम् । तयोर्विवादे सम्प्राप्ते किङ्करः किं करोम्यहमि'ति तत्सम्प्रदाये प्रसिद्धाद् गणेशोक्तात् । 'वासना यदि भवेत् फलदात्री किं करिष्यति तदा मम काशी । व्यापको यदि भवेत् परमात्मा तारकं किमिति नोपदिशेन्मामि'ति कीकटे मरणावसर उक्ताच्छङ्कराचार्यश्लोकाद्यावगन्तव्यम् । शेषं स्फुटम् । एवञ्च पञ्चमस्कन्धीयेषु जडभरतवाक्येषु, अयं जनो नाम चलन् पृथिव्यामित्यनेनावयवित्वमभिमानमात्रादेवेत्युक्त्वा, 'एवं निरुक्तं क्षितिशब्दवृत्तमसन्निधानात् परमाणवो ये । अविद्यया मनसा कल्पितास्ते येषां समूहेन कृतो विशेष' इत्यनेन परमाणुपुञ्जाद्विशेषाख्यदेहोत्पत्तिः, परमाणूनामविद्याकल्पितत्वं च यदुक्तं तदपि रहूगणस्य बाहिर्मुख्यं दूरीकर्तुम् । बहिर्मुखप्रतिपन्नाविद्याकल्पितपरमाणुकारणवादस्यानुपपन्नत्वात्तमादाय बहिर्मुखव्यवहारविषयस्य प्रपञ्चस्य हेयत्वे बोधिते बाहिर्मुख्यं गमिष्यतीत्येतदर्थं, न तु कारणतत्त्वबोधनार्थम् ।

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

यद्यभावाद् भावोत्पत्तिरङ्गीक्रियते तथा सत्युदासीनानामपि साधनरहितानां सर्वोऽपि धान्यादिः सिद्ध्येत । अभावस्य सुलभत्वात् ॥ २७ ॥

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

एवं कारणासत्त्वं निराकृत्य विज्ञानवाद्यभिमतं प्रपञ्चासत्त्वं निराकरोति ।

तदर्थमप्रवृत्तत्वात् । अत एवाग्रे निगमनावसरे, ज्ञानं विशुद्धं परमार्थमेकमित्यादिभिर्ब्रह्मस्वरूपतद्दुष्प्रापत्वभगवद्विषयकमतिप्राप्त्युपायस्वजन्मत्रयवृत्तान्तान्युक्त्वा'तस्मान्नरोऽसङ्गसुसङ्गजातज्ञानासिनैवेह विवृक्णमोहः । हरिं तदीहाकथनश्रुताभ्यां लब्धस्मृतिर्यात्यतिपारमध्वन'इत्यनेन पूर्वोक्तज्ञानस्य मोहनिवारकत्वमुक्त्वा श्रुत्यादिसिद्धभगवच्चेष्टाकथनश्रवणाभ्यां मुख्यज्ञानलाभं भगवत्प्राप्तिरूपां मुक्तिं चाह, न तु पूर्वोक्तरीतिकज्ञानेनेति न कोऽपि विरोध इति बोध्यम् ॥ २६ ॥

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ *उदासीनानामपि साधनरहितानामिति * कृष्यादिकर्मतत्साधनीभूतहलादिसाधनशून्यानाम् । निगदव्याख्यातमिदम् ॥ २७ ॥ ४ ॥

नाभाव उपलब्धेः ॥ दशभिर्वैभाषिकसौत्रान्तिकयोर्मते निराकृते विज्ञानवाद्यपि कारणांशे निराकृत एव । तथापि कार्यांशे तन्मतं पूर्वस्माद् विलक्षणमिति तन्निराकरणमातनोतीत्याशयेनाहुः । * एवं कारणेत्यादि * । विज्ञानवाद्येव योगाचार इत्युच्यते । तत्स्वरूपं भास्कराचार्यैरुक्तम् । शमथविपश्यनायुगनद्धवाही मार्गो योग इति तेषां योगलक्षणम् । शमथः समाधिरुच्यते । विपश्यना सम्यग्दर्शनम् । यथा युगनद्धौ बलीवर्दौ वहतस्तथा यो मार्गः सम्यग्दर्शनवाही स योगस्तेनाचरतीति योगाचार इति । तेषां सम्यग्दर्शनं च सर्वं बाह्यार्थशून्यं विज्ञानमेव सर्वं क्षणिकं सर्वं निरात्मक-

स च ज्ञानातिरिक्तः प्रपञ्चो नास्तीत्याह । नच । अस्य प्रपञ्चस्य नाभावः । उपलब्धेः । उपलभ्यते हि प्रपञ्चः । यस्तूपलभमान एव, नाहमुपलभ इति वदति स कथमुपादेयवचनः स्यात् ॥ २८ ॥

मिति । तत्र सर्वक्षणिकत्वं विज्ञानस्कन्धस्य क्षणिकत्वात् । निरात्मकत्वमालयविज्ञानातिरिक्तात्माभावात् । बाह्यार्थशून्यत्वं तु ज्ञानस्यैव साकारत्वात् । तत्साकारत्वं तु ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदेनैकस्यैव प्रत्यक्षतया प्रकाशमानत्वात् । नचैवं त्रिधा प्रकाशनेऽपि नानात्वम् । प्रमदातनुवदुपपत्तेः । तदुक्तम् । 'बुद्धिस्वरूपमेकं हि वस्त्वस्ति परमार्थतः । प्रतिभासस्य नानात्वान्नचैकत्वं विहन्यते । परिव्राट्कामुकशुनामेकस्यां प्रमदातनौ । कुणपः कामिनी भक्ष्यमिति तिस्रो विकल्पनाः । तथाप्येकैव सा बाला बुद्धितत्त्वं परं हि न' इति । एवञ्च नीलं पीतं स्तम्भः कुड्यमित्यादौ तेन तेन रूपेण ज्ञानमेव प्रकाशत इति सर्वे तस्यैवाकारा अनादिवासनयैव विचित्रा भासन्ते । तस्मादाकारसमर्पणाय न बाह्यार्थाङ्गीकारो युक्तः । किञ्च । यदैव नीलज्ञानं तदैव नीलमुपलभ्यत इति सहोपलम्भादपि ज्ञानार्थयोरभेदः । तदुक्तं, सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोरिति' । नच नीलादीनां बाह्यत्वेन ज्ञानस्य चान्तरत्वेन भिन्नदेशत्वात् कथं ज्ञानाकारत्वमिति शङ्क्यम् । स्वप्नादिवदभिमानमात्रेणोपपत्तेः । तथाचानुमानम् । स्तम्भादिप्रत्ययाः स्वात्मांशमेव बाह्यतयाऽध्यवस्यन्तो मिथ्याभूताः । प्रत्ययत्वात् । स्वप्नप्रत्ययवत् । शुक्तिरजतप्रत्ययवच्चेति । स्वप्नादिप्रत्यया हि बाह्यार्थाभावाद्देशान्तरकालान्तरवर्त्तिनां च सन्निहितदेशकालतया प्रतिभासासम्भवात् क्वचित् कदाचिदप्यदृष्टानां स्वशिरश्छेदादीनां प्रतिभासादवश्यं स्वात्मानमेव बहिर्मुखं ग्रहन्तीत्यभ्युपगन्तव्यम् । अतस्तत्सामान्याज्जाग्रज्ज्ञानानामपि स्वात्मांशग्राहित्वं मिथ्यात्वं चेति । तस्मान्नास्ति बाह्यः पदार्थ इति तदेतदभिसन्धायाहुः * स चेत्यादि * । एवमनूद्य दूषणं व्याकुर्वन्ति । * नचेत्यादि * अयमर्थः । यत् त्वया ज्ञानं साकारमिष्यते तत् किं सर्वाकारं यत्कि-

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥

च्छिद्राकारं वा । आद्ये ग्राह्यग्राहकसंवित्तिवत् सर्वानेव ग्राह्याकारान् युगपदेव प्रकाशयेत् । बाह्यार्थानपेक्षत्वात् । द्वितीये त्वेकमेवाकारं सर्वदा प्रकाशयेन्न कदापीतरम् । नच समनन्तरप्रत्ययाकारात् कादाचित्कत्वसिद्धिः । उक्तदूषणस्य तत्प्रवाहेऽपि तौल्यात् । अतस्तदाकारप्रतीतेः कादाचित्कत्वोपपत्तये बाह्यार्थापेक्षा तस्यावश्यमभ्युपेया । तथा सति सिद्ध एव बाह्योऽर्थः प्रपञ्चरूपः । सहोपलम्भानियमादभेदस्तु सहपदार्थविचारादेवासङ्गतः । सहत्वं हि द्वयोर्भिन्नयोः पदार्थयोरेकदेशवर्त्तित्वमेककालवर्त्तित्वं वा । उभयथाऽपि हेतुतावच्छेदकतया प्रविष्टे पदार्थान्तरे भिन्नोपलम्भनियमादित्येष हेत्वर्थो भवति । तदेवं प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधे यदि हेतुरादरणीयस्तदा प्रतिज्ञाबाधः । यदि प्रतिज्ञादरणीया तदा साधकं विना तदसिद्धिः । किञ्चाभेदोऽपि किमेकत्वमुत भेदाभावः । आद्येऽपि संख्या वा धर्मान्तरम् । आद्ये नीलतद्धियोरेकत्वसंख्याविशिष्टत्वमित्यर्थो भवति । तेन न बाह्यर्थबाधः । यथा घटपटयोरेकत्ववैशिष्ट्येऽपि नान्यतरबाधस्तद्वत् । एवं द्वितीयेऽपि । यदि भेदाभावपक्षस्तदा अभावस्य प्रतियोगी भेदस्त्वयाऽवगतो, न वेति वक्तव्यम् । यदि नावगतस्तर्हि भेदस्य सर्वथा बुद्ध्यनारूढत्वेन नीलमात्रस्य भानान्न भेदस्य निषेधार्हत्वमित्यभेदासिद्धिः । अथावगतस्तथा सति संवित्तिवत् प्रत्यक्षत्वाद्धेत्वन्तरस्य तत्प्रतिक्षेपकस्याभावात् सिद्ध एव भेद इत्यभेदप्रतिज्ञा असङ्गतैव । तदेतदुक्तम् । यस्तूपलभमान एव नाहमुपलभ इति वदति स कथमुपादेयवचनः स्यादिति । उपलभन्नेवेति पाठे तु औणादिकोऽतिप्रत्ययः । उणादीनां सर्वधातुभ्यो भवनात् । वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्चेति शतृवद्भावान्नुम् । 'संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परं । कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिष्वि'ति भाष्यानुशासनात् ॥ २८ ॥

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ पूर्वसूत्रोक्तस्य हेतोरनैकान्तिकत्वं वारयितुं तदृष्टान्तासङ्गतिं वदतीत्याशयेन सूत्रमुपन्यस्य व्याकर्त्तुम-

ननूपलब्धिमात्रेण न वस्तुसत्त्वम् । स्वप्नमायाभ्रमेष्वन्यथा दृष्टत्वादितिचेत् । न । वैधर्म्यात् स्वप्नादिषु तदानीमेव स्वप्नान्ते वा वस्तुनोऽन्यथाभावोपलम्भात् । न तथा जागरिते । वर्षानन्तर-

---

वतारयन्ति । * नन्वित्यादि । * अन्यथा दृष्टत्वादिति * । वस्त्वसत्त्वस्य दृष्टत्वात् । तथाच पूर्वोक्तो हेतुः साधारण इत्यर्थः । व्याकुर्वन्ति । * नेत्यादि * । तथाच स्वप्नदृष्टजागरितदृष्टयोस्तात्कालिकाऽन्यथात्वतात्कालिकान्यकालिकान्यथात्वाभाववैधर्म्यान्न स्वप्नजागरितदृष्टयोस्तुल्यत्वमित्यर्थः । अन्ये तु बाधाबाधाभ्यां दुष्टकारणजन्यत्वशुद्धकारणजन्यत्वाभ्यां च वैधर्म्यमाहुः । एवञ्च मायास्थलेऽप्येतत् तुल्यम् । तत्र मायायास्तत्कृतनेत्रबन्धस्य वा दोषत्वात् । तदुक्तमष्टमस्कन्धे, जित्वा बालान्निबद्धाक्षान्नटो हरति तद्धनमिति । सर्वेषां तथा प्रतीतेश्च । मरीच्युदकस्थलेऽपि तेजःप्राबल्यस्यैव दोषत्वम् । तथा गन्धर्वनगरस्थले वस्तुसामर्थ्यस्यैव दोषत्वम् । एवमन्यत्रापि ।

भास्कराचार्यास्तु—स्वप्नप्रत्ययस्य मिथ्यात्वं त्वया जाग्रत्प्रत्ययबाध्यत्वाद्वक्तव्यम् । तत्र स्वप्नसत्यत्वबाधकीभूतप्रत्ययेऽपि मिथ्यात्वमेवाङ्गीकृतमिति तस्य तेन बाधाभावात् स्वप्नस्य मिथ्यात्वासिद्धौ दृष्टान्तासिद्ध्या तेनानुमानेन जाग्रत्प्रत्ययस्य मिथ्यात्वं न साधयितुं शक्यमित्यपि दूषणमाहुः ।

पार्थसारथिमिश्रास्तु—नीलज्ञानस्यात्मावसायित्वं केन गृह्यते, नीलस्य विज्ञानाकारत्वं च । न तावन्नीलज्ञानेन । नीलमात्रप्रकाशनात् । अथ विमतं नीलादिकं स्वात्मांशभूतज्ञानाकारः । स्वसंवेद्यत्वात् । बाह्यत्वघटितग्राह्यलक्षणायोगादित्याद्यनुमानात् । तर्हि तदनुमानमात्मांशग्राहि वा ? न वा ? । आद्ये तस्य तथात्वे हेत्वन्तराकाङ्क्षा, ततस्तद्धेतोरित्यनवस्थानादसिद्धिः । द्वितीये तु नीलादिज्ञानैः किमपराद्धं येन स्वानुमाने तथात्वमङ्गीकृत्यापि बाह्यप्रकाशकानि तान्यात्मन्यवरुध्यन्ते । किञ्च । अज्ञानविषयकज्ञानस्य ज्ञानाभाव एव ग्राह्यः । नच ज्ञानाभावस्य ज्ञानात्मता सम्भवति । अत्यन्तविरुद्धत्वादित्यादीनि बहूनि दूषणान्याहुरित्युपरम्यते । चकार-

मपि दृश्यमानः स्तम्भः स्तम्भ एव । स्वस्य मोक्षे प्रवृत्तिव्याघातश्चकारार्थः ॥ २९ ॥

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

यदप्युच्यते, बाह्यार्थव्यतिरेकेणापि वासनया ज्ञानवैचित्र्यं भविष्यतीति । तन्न वासनानां न भाव उपपद्यते । त्वन्मते बाह्यार्थस्यानुपलब्धेः । उपलब्धस्य हि वासनाजनकत्वम् । अनादित्वे त्वन्धपरम्परान्यायेनाप्रतिष्ठैव । अर्थव्यतिरेकेण वासनाया अभावाद् वासनाव्यतिरेकेणाऽप्यर्थोपलब्धेरन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थसिद्धिः ॥ ३० ॥

सूचितं दूषणान्तरमाहुः । * स्वस्येत्यादि * । प्रवृत्तेर्बोध्यत्वात् तदस्तित्वस्य चानङ्गीकारात् तथेत्यर्थः । तेन प्रपञ्चस्य न स्वप्नादितुल्यत्वमिति सिद्धम् ॥ २९ ॥

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ क्षणिकविज्ञानवाद्युक्तं ज्ञानवैचित्र्यहेतुं दूषयतीत्याशयं स्फुटीकुर्वन्ति । * यदपीत्यादि * । अयमर्थः । वासना हि अनुभवजनितः स्मृतिजनकः संस्कारः कार्यलिङ्गकानुमानात् सिद्ध्यति । अनुभवं विना तु न तस्या उत्पत्तिः । अनुभवस्य चार्थं विना । अर्थस्तु त्वन्मते नास्त्येवेति तज्जनकाभावे कथं तस्याः सिद्धिः । अथ विचित्राज्ज्ञानाद् वासना, विचित्राभ्यो वासनाभ्यो ज्ञानानीति हेतुमद्भावेन विज्ञानवासनाचक्रमनादि परिवर्तत इति वदसि । तस्याप्यन्धपरम्परान्यायेन तस्य ज्ञानस्याप्रतिष्ठैव । अर्थव्यतिरेकेण वासनाया अभावात् । यदि ह्यर्थव्यतिरेकेण वासनाः स्युस्तदा स्वप्नं दृष्ट्वोत्थितस्य तदनुभवजन्या वासनास्ताभ्यश्च तादृशानि विज्ञानान्येव सर्वदानुवर्त्तेरन् । न तु तद्भिन्नसदृशानि जाग्रद्विज्ञानानि भवेयुः । तदुपमर्दकस्य बाह्यार्थस्य त्वन्मते अभावात् । दृश्यते त्वन्यथा अतोऽर्थव्यतिरेकेण वासनाया अभावादन्वयेन वासनाव्यतिरेकेणार्थोपलब्धेश्च व्यतिरेकेणेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थसिद्धिरिति न बाह्यापलापः शक्यः ॥ ३० ॥

क्षणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥

वासनाया आधारोऽपि नास्ति । आलयविज्ञानस्य क्षणिकत्वात् । वृत्तिविज्ञानवत् ।

एवं सौत्रान्तिको विज्ञानवादी च प्रत्युक्तः । माध्यमिकस्तु मायावादिवदसम्बद्धभाषित्वादुपेक्ष्य इति न निराक्रियत आचार्येण ॥ ३१ ॥

क्षणिकत्वाच्च ॥ प्रकारान्तरेणापि वासनां निराकरोतीत्याशयेनाहुः*वासनाया इत्यादि* । अयमर्थः । वृत्तिविज्ञानं वासनाजनकं पूर्वक्षणवृत्ति । तदाधारश्चालयविज्ञानं तत्समानकालम् । एवं सति वृत्तिविज्ञानेन यदा वासनोत्पादनीया तदानीं वृत्तिविज्ञानाधारस्यालयविज्ञानस्य नष्टत्वादाधाराभावेनापि वासनानुपपत्तिः । तदानीमालयविज्ञानसत्ताङ्गीकारे क्षणिकवादहानिः । यदि च सन्तानिन आलयविज्ञानस्य वृत्तिज्ञानाधारत्वं तत्सन्तानस्य वासनाधारत्वमित्युच्यते, तदाऽपि वृत्तिविज्ञानवैसादृश्यहेत्वभावादसङ्गतिः । यदि च सन्तानप्रवाह एव वासनेत्युच्यते, तदाऽपि, उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधादित्यादीनां दूषणानामापत्तिः । तस्मादसङ्गतमेवेदं मतमिति । उपसंहरन्ति*एवमित्यादि* । तर्हि माध्यमिकः कुतो न दूष्यत इत्यत आहुः * माध्यमिकेत्यादि * । यथा हि मायावादिनः श्रुतिच्छायामादाय सर्वं विप्लावयन्ति तथा सोऽपि युक्तिच्छायामादाय सर्वं नाशयतीत्यसम्बद्धभाषित्वात् स्वयुक्तिभिरेव दूषितप्रायः । स हि सर्वशून्यवादी येन प्रमाणेन शून्यतां साधयति तत् प्रमाणं वर्त्तते, न वा ? । यदि वर्त्तते तदा सर्वशून्यत्वप्रतिज्ञाहानिः । यदि नास्ति तदा तदभावे कथं सर्वशून्यतां साधयेत् । किञ्च, स ह्येवं वदति । यद् सत् तन्न कारकैर्जायते । यथा शशविषाणम् । यत् सत् तदपि भावादभावाच्च नोत्पद्यते । तथाहि । न तावद्भावात् । पिण्डबीजाद्युपमर्देनैव घटाङ्कुराद्युत्पत्तिदर्शनात् । नाप्यभावात् । अभावात्मकस्यस्याभावान्वयस्य च कार्येष्वदर्शनात् । न स्वतः । आत्माश्रयप्र-

सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥

किं बहुना । बाह्यवादो यथा यथा विचार्यते तथा तथा असम्बद्ध एवेत्यलं विस्तरेण । चकाराद् वेदविरोधो मुख्यः ॥ ३२ ॥

सङ्गात्, प्रयोजनाभावाच्च । न वा परतः । परोत्पत्तौ परत्वाविशेषात् सर्वतः सर्वोत्पत्तिप्रसङ्गात् । एवं जन्मनि निरस्ते जन्माभावादेव विनाशस्याप्यभावः । नापि सदसत् । सदसतोरितरेतरविलक्षणत्वादेकस्य सदसद्भावानुपपत्तेः । नापि सदसद्विलक्षणम् । एकस्य तथात्वानुपपत्तेः । अदर्शनाच्च । अतः कोटिचतुष्टयनिर्मुक्तं शून्यमेव तत्त्वम्, अभावापत्तिरेव मोक्ष इति । तदिदमसङ्गतम् । तथाहि । यत्त्वया चतुष्कोटिनिर्मुक्तं शून्यं तत्त्वं व्यवस्थाप्यते, तत् केनचित् प्रमाणेनावगतमुत प्रमाणं विना वस्तुसामर्थ्यात् । नान्त्यः । तथा सत्याकाशवत् सार्वजनीनं स्याद् न वादिनो विप्रतिपद्येरन् । किञ्च, तत् सामर्थ्यं तत्रास्ति न वा । यद्यस्ति तर्हि तदाधारं शून्यमप्यस्त्येवेति न चतुष्कोटिनिर्मुक्तता । अथ नास्ति, तदापि तथा । नाद्यः । प्रमाणेऽप्यस्तिनास्तिभ्यां विकल्पिते चतुष्कोटिविधुरतासिद्धेः। किञ्च, येनावगतं तत् किं प्रमाणं, प्रत्यक्षमनुमानं वा । नाद्यः । सार्वजनीनत्वाभावेन तव प्रत्यक्षस्य प्रतिपादनादरणीयत्वात् । अथ यद्विचारासहं तच्छून्यमित्यनुमातव्यं, तदा तवोदाहरणाभावः । सर्वस्यैव पक्षीकरणात् । तथाच नानुमानस्य सिद्धिः । अथ, घटः शून्यः । उक्तरीत्या विचारासहत्वात्, पटवदिति परोक्तरीतिकप्रयोगेणानुमातव्यम् । तदा तु सुवर्णजन्यकटकादौ तन्तुजन्यपटादौ च व्यभिचारेणोपमृद्य प्रादुर्भावस्य निरस्तत्वाद्भावादेव भावोत्पत्तिः सिद्धैवेति न विचारासहत्वस्य सिद्धिरिति स्वयुक्तिभिरेव दूषितत्वान्न निराक्रियत इत्यर्थः॥३१॥

सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ भाष्यमत्र निगदव्याख्यातम् । एतेनैवास्यसम्बद्धत्वबोधनेन केवलदृष्टमात्रानुसारी चार्वाकोऽपि प्रत्युक्तो ज्ञेयः । ननु यद्यप्यत्र विज्ञानातिरिक्तप्रपञ्चसत्त्वं साधितं, तथापि तृतीयस्कन्धे कापिलेये, 'ज्ञानमेकं पराचीनैरिन्द्रियैर्ब्रह्म निर्गुणम् ।

नैकस्मिन्नसम्भवात् ॥ ३३ ॥

विवसनसमयो निराक्रियते । ते ह्यन्तर्निष्ठाः प्रपञ्चे उदासीनाः सप्त विभक्तीः परेच्छया वदन्ति । स्याच्छब्दोऽभीष्टवचनः।अस्तिनास्त्यवक्तव्यानां प्रत्येकसमुदायाभ्यां स्यात्पूर्वकः सप्तप्रकारो भवति । तदेकास्मिन् योजयन्ति ।

अथ भात्यर्थरूपेण भ्रान्त्या शब्दादिधर्मिणे'त्यत्र, तथा दशमस्कन्धे 'सत्त्वं रजस्तम इति गुणास्तद्वृत्तयश्च याः । त्वय्यद्धा ब्रह्मणि परे कल्पिता योगमायया । तस्मान्न सन्त्यमी भावा यर्हि त्वयि विकल्पिता' इत्यत्रैवमन्यत्र च प्रपञ्चस्य ज्ञानमात्रत्वं कल्पितत्वं चोच्यत इति कथं तद्विरोधः परिहर्त्तव्य इति चेत् । उच्यते । कपिलेन हि प्रपञ्चं ब्रह्मात्मकत्वेनाजानतां बहिर्मुखतया ब्रह्मभिन्नगुणजन्यपृथगर्थत्वेन जानतां प्रतीतिमादाय तस्या एकदेशस्वस्वभावग्राहित्वेन तादृशप्रतीतिविषयमर्थत्वमपोद्य ज्ञानात्मकब्रह्मरूपता बोध्यते वैराग्यार्थं, न तु ब्रह्मोपादेयार्थरूपताऽप्यपोद्यत इति ब्रह्मनिर्गुणपदाभ्यामवसीयते । तथा सति कस्तत्र विरोधः । एवमेव दशमस्कन्धीये वाक्येऽपि ज्ञेयम् । तत्रापि सांख्यसिद्धानामेव योगमायाकल्पिततया अभावविधानात् । एवं सर्वत्रावान्तरप्रकरणवशेन वैराग्यार्थं महेन्द्रजालपक्षमिन्द्रियायनसृष्टिपक्षं चादाय मतान्तरसिद्धस्यैव बोधकं ज्ञेयम् । अतो न कोऽपि क्वापि विरोध इति सर्वं सुस्थम् ॥ ३२ ॥ ५ ॥

नैकस्मिन्नसम्भवात् ॥ अधिकरणमवतारयन्ति । * विवसनेत्यादि * । एत एव क्षपणका आर्हता जैनाश्चोच्यन्ते । मुक्तकच्छाः पूर्वं दूषिता, इदानीं विवसना दूष्यन्त इति वाचस्पतिमिश्राः ।

सौगतवज्जैना अपि परमाणुकारणत्वादिकं जगतो वदन्तीत्यनन्तरं जैनपक्षो दूष्यत इति रामानुजाचार्याः ।

वस्तुतस्तु विरुद्धधर्मान्तरत्वं ब्रह्मण्येव प्रमाणसिद्धं, नान्यत्रेति स्थापयितुं तद्दूषणम् । सूत्रेषु तथैव प्रतीतेरिति प्रतिभाति । दूष्यांशमनुवदन्ति * ते हीत्यादि * । यतस्त ईदृशा अतो भङ्गीरूपान्

सप्त विभागान् परेषां विवक्षावशेन वदन्ति । तत्रायं प्रकारः । स्याच्छब्दोऽभीष्टवचनः । इव–वा–एवप्रभृतीनामुपमादिवाचकत्वस्य सुप्रसिद्धत्वात् । तथाऽयमप्यभीष्टवाचकोऽनेकान्तं द्योतयति । अतोऽस्त्यादिभेदैः समयस्तेषां सप्तप्रकारो भवति । तत्प्रकारसप्तकमेकैकस्मिन् योजयन्तीत्यर्थः । परेच्छा त्वग्रे वाच्या । साम्प्रतं तु दूषणं प्रपञ्चयितुं ग्रन्थान्तरोक्तं तन्मतमन्यदप्यनूद्यते । ते ह्येवं मन्यन्ते । जीवाजीवात्मकं जगदेतन्निरीश्वरम् । तेन सङ्क्षेपतो द्वावेव जीवजडौ बोधाबोधात्मकौ पदार्थौ । विस्तरतस्तु जगत् षड्द्रव्यात्मकम् । तानि च द्रव्याणि जीवधर्माधर्मपुद्गलकालाकाशाख्यानि । अत्र जीवास्त्रिविधाः । बद्धा योगसिद्धा मुक्ताश्च । धर्मो नाम गतिमतां गतिहेतुभूतो द्रव्यविशेषो जगद्व्यापी । अधर्मश्च स्थितिहेतुभूतो व्यापी । पुद्गलो नाम वर्णगन्धरसस्पर्शवद् द्रव्यम् । तच्च द्विविधं, परमाणुरूपं तत्सङ्घातात्मकपवनज्वलनसलिलधरणीतनुभवनादिकं च । कालस्तु अभूदस्ति भविष्यतीतिव्यवहारहेतुरणुरूपो द्रव्यविशेषः । आकाशोऽप्येकोऽनन्तप्रदेशश्च । तेषु परमाणुव्यतिरिक्ताः पञ्चास्तिकाया इति संगृह्यन्ते । जीवास्तिकायो, धर्मास्तिकायोऽधर्मास्तिकायः, पुद्गलास्तिकाय, आकाशास्तिकायश्चेति । अनेकदेशवर्त्तिनि द्रव्ये अस्तिकायशब्दः । तत्र जीवास्तिकायस्त्रिविधजीवात्मको व्याख्यातः । धर्मास्तिकायः प्रवृत्त्यनुमेयः । अधर्मास्तिकायः स्थित्यनुमेयः । पुद्गलास्तिकायस्तु परमाणुव्यतिरिक्तानि चत्वारि भूतानि, स्थावरं जङ्गमं चेति । परमाणवस्तु नाऽस्तिकाय इत्युच्यन्ते । परमाणवश्चैतेषां मते एकविधा, न तु चतुर्विधाः । पृथिव्यादिभेदस्तु परिणामभेदकृतः । आकाशास्तिकायो द्वेधा । लोकाकाशोऽलोकाकाशश्चेति । तत्रोपर्युपरिस्थितानां लोकानामन्तर्वर्त्ती लोकाकाशः । तेषामुपरि मोक्षस्थानमलोकाकाशस्तत्र हि न लोकाः सन्तीति । तदेवं जीवाजीवपदार्थौ पञ्चधा प्रपञ्चितौ । जीवानां मोक्षोपयोगिनमपरमपि सङ्ग्रहं कुर्वन्ति । जीवाजीवास्रवसंवरनिर्जरबन्धमोक्षा इति जीवाजीवौ प्रपञ्चितौ । तत्र जीवस्तु ज्ञानदर्शनवीर्यसुखगुणः सावयवो देहपरिमाणः । अजीवस्तु जीवभोग्यं वस्तुजातम् । आस्रवसंवरनिर्जराख्यः पदार्थाः प्रवृत्तिलक्षणाः प्रपञ्च्यन्ते । द्वेधा प्रवृत्तिः । सम्यग् मिथ्या च । तत्र मिथ्या प्रवृत्तिरास्रवः । आस्रावयति पुरुषं विषयेष्वि-

तीन्द्रियप्रवृत्तिरास्रवः। इन्द्रियद्वारा हि पौरुषं ज्योतिर्विषयान् स्पृशद् रूपादिरूपेण परिणमत इति। अन्ये त्वार्हताः कर्माण्यास्रवमाहुः। तानि हि कर्त्तारमभिव्याप्यास्रवन्ति, कर्त्तारमनुगच्छन्तीत्यास्रवः। सेयं मिथ्याप्रवृत्तिरनर्थहेतुत्वात्। संवरनिर्जरौ तु सम्यक्प्रवृत्ती। तत्र शमदमादिरूपा प्रवृत्तिः संवरः। सा ह्यास्रवं स्रोतसो द्वारं संवृणोतीति संवर इत्युच्यते। निर्जरस्त्वनादिकालप्रवृत्तिकषायकलुषपुण्यापुण्यप्रहाणहेतुस्तप्तशिलारोहणास्नातमौनवीरासनतिष्ठतिभोजनकेशोल्लुञ्चनादिलक्षणमर्हदुपदेशावगतं तपः। तद्धि सुखदुःखोपभोगेन पुण्यापुण्यं निःशेषं जरयतीति निर्जर इत्युच्यते। बन्धस्त्वष्टविधं कर्म। तत्र ज्ञानावरणीयं दर्शनावरणीयं मोहनीयमन्तरायमिति चतुर्विधं घातिकर्म। तत्र सम्यग् ज्ञानं न मोक्षसाधनम्। न हि ज्ञानाद्वस्तुसिद्धिरतिप्रसङ्गादिति विपर्ययो ज्ञानावरणीयं कर्मोच्यते। आर्हतदर्शनाभ्यासान्न मोक्ष इति ज्ञानं दर्शनावरणीयं कर्म। बहुषु विप्रतिषिद्धेषु मोक्षमार्गेषु तीर्थकरैरुपदिष्टेषु विशेषानवधारणं मोहनीयं कर्म। सन्मोक्षमार्गप्रवृत्तानां तद्विघ्नकरं विज्ञानमन्तरायं कर्म। तद्धि जीवगुणानां ज्ञानदर्शनवीर्यसुखानां घातकरमिति घातिकर्मेत्युच्यते। वेदनीयं नामिकं गोत्रिकमायुष्कमिति चतुर्विधमघातिकर्म। तद्धि शरीरसंस्थानतदभिमाननतिस्थतितत्प्रयुक्तसुखदुःखोपेक्षाहेतुभूतम्। तत्र वेदनीयं नाम शुक्लपुद्गलविपाकहेतुः। तद्विबन्धोऽपि न मोक्षपरिपन्थी। तत्त्वज्ञानाविघातकत्वात्। शुक्लपुद्गलारम्भकं वेदनीयकर्मानुगुणं नामिकं कर्म। तद्धि शुक्लपुद्गलस्याद्यावस्थां कललबुद्बुदादिमारभते। गोत्रिकं त्वव्याकृतं ततोऽप्याद्यं शक्तिरूपेणावस्थितम्। आयुष्कं तूत्पादद्वारेणायुष्कायति कथयतीति। तान्येतानि शुक्लपुद्गलाश्रयत्वादघातीनि कर्माणि।तदेतत्कर्माष्टकं पुरुषबन्धकत्वाद् बन्ध इत्युच्यते। मोक्षस्तु विगलितसमस्तक्लेशस्तद्वासनस्य अनावरणज्ञानस्य सुखैकतानस्य स्वरूपाविर्भावः। तादृशस्य उपरिदेशावस्थानं वा। स च बन्धनिवृत्तौ नित्यसिद्धार्हदनुग्रहाद् भवतीति। एवं जीवादयः पदार्था व्याख्याताः।एतत् सर्वं वस्तुजातं सत्त्वासत्त्वनित्यत्वानित्यत्वभिन्नत्वाभिन्नत्वादिभिरनैकान्तिकमिच्छन्तः सप्तभङ्गीमयं नाम न्यायमवतारयन्ति।स्यादस्ति, स्यान्नास्ति, स्यादस्ति च नास्ति च, स्यादवक्तव्यः, स्यादस्ति चावक्तव्यः, स्यान्नास्ति

तद् विरोधेनासम्भवादयुक्तम् ॥ ३३ ॥

चावक्तव्यः, स्यादस्ति च स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्चेति। स्याच्छब्दो निपातः।यथाहुः। वाक्येष्वनेकान्तद्योती गम्यं प्रति विशेषणं स्यान्निपातोऽर्थयोगित्वात्तिङन्तप्रतिरूपक इति। तदिदं दूषयन्ति * तद् विरोधेनासंभवादयुक्तमिति*। अयमर्थः। योऽयं सप्तभङ्गीनयो नाम न्यायः सर्वत्रावतारितः स त्वयाभ्युपगतेषु जीवधर्माधर्मपुद्गलकालाकाशेषु तदवान्तरविधासु अस्तिकायादिषु तद्धर्मेषु आस्रवसंवरनिर्जरेषु बन्धमोक्षसाधनेषु तत्तत्फले बन्धमोक्षे चावतरन् सर्वानेव त्वदुक्तान् पदार्थान् सत्त्वासत्त्वादिभिः स्वरूपतो नित्यत्वानित्यत्वादिभिर्धर्मतोऽवस्थातश्च सन्दिग्धान् कुर्वंस्तद्दर्शनस्यातिपेलवत्वं तीर्थकरस्यार्हतश्च भ्रान्तिमेव द्योतयन् प्रेक्षावत्प्रवृत्तिमेव निरुणद्धीत्ययुक्तम् । नच यथा घटो घटरूपेणास्ति, पटरूपेण नास्त्येवं सर्वं स्वरूपेणास्ति रूपान्तरेण नास्तीति कथमसम्भव इति वाच्यम्। एवं सति येन रूपेणास्ति तेन रूपेणास्त्येव, येन नास्ति तेन नास्त्येवेति तत्तद्रूपे तत्तद्भङ्गे तद्विरुद्धभङ्गासम्भवाद्, वस्तुतस्तु विषयभेदेनास्तिनास्त्योस्तत्रैकान्त्याभङ्गकतया भङ्गत्वस्यैवाभावाच्च सप्तभङ्गीनयस्यासार्वत्रिकप्रसङ्गः। यदि च तत्राप्यस्ति सप्तभङ्गी, तदा तत्पदार्थस्वरूपमस्तीत्यपि स्यान्नास्तीत्यपीति स्वरूपानध्यवसानप्रसङ्गः। किञ्च। ये भङ्गरूपाः सप्तार्थास्तत्रापि सप्तभङ्गीसद्भावादेकोनपञ्चाशद्भङ्गीप्रसङ्गः । तेऽपि यथा त्वयोच्यन्ते तथाऽन्यथा वेत्यनध्यवसानप्रसङ्गश्च । नच सर्वमनैकान्तिकमित्यवधारणं निश्चितमेवेति वाच्यम् । अवधारणस्य सर्वमध्यपातेन तत्रापि सप्तभङ्ग्युपनिपातात् तस्याप्यनिश्चयप्रसङ्गात् । अतो भङ्गानां परस्परविरोधेनैकस्मिन् धर्मिण्यसम्भवादयुक्तमेवेदं दर्शनमिति। किञ्च । या एषा सप्तभङ्गी एकैकस्मिन् योज्यते सा केन प्रमाणेन, कुत्र वाऽवधृता इति वक्तव्यम्। प्रत्यक्षेणैव सर्वत्रेति चेन्न। सर्वत्रावध्रियमाणस्य सर्वजनीनत्वदर्शनाभ्न तत्र वादिनां विप्रतिपत्तिः स्यात्। प्रत्यक्षस्य निश्चयाङ्गीकारे च तत्र नास्तीत्यादि-

भङ्गनिवृत्त्या त्वन्न्यायस्य सार्वत्रिकत्वं च भज्येत। कथनादवक्तव्यत्वं भज्येत। एवं प्रमाणान्तरेणावधारणेऽपि ज्ञेयम्। यदि च सर्वं वस्तुजातं द्रव्यपर्यायात्मकमिति द्रव्यात्मना सत्त्वैकत्वनित्यत्वादिकं व्युत्पाद्यते पर्यायात्मना च तद्विपरीतं व्युत्पाद्यते। पर्यायाश्च द्रव्यस्यावस्थाविशेषास्तेषां भावाभावरूपत्वादिकं सर्वमुपपन्नमित्युच्यते। तदाप्येकस्य वस्तुन एकस्मिन् कालेऽस्तित्वनास्तित्वयोरसम्भव एव। उत्पादविनाशशालित्वतद्वैपरीत्यरूपानित्यत्वयोश्चासम्भव एव। इदं च कालभेदेऽपि न सम्भवतीत्ययुक्त एवायमभ्युपगमः।

यत्तु कश्चिदनन्तवीर्यनामा स्याद्वादी।
तद्विधानविवक्षायां स्यादस्तीति गतिर्भवेत्।
स्यान्नास्तीति प्रयोगः स्यात्तन्निषेधे विवक्षिते॥
क्रमेणोभयवाञ्छायां प्रयोगः समुदायवान्।
युगपत्तद्विवक्षायां स्यादवाच्यमशक्तितः॥
आद्यावाच्यविवक्षायां पञ्चमो भङ्ग इष्यते।
अन्त्यावाच्यविवक्षायां षष्ठभङ्गसमुद्भवः॥

समुच्चयेन युक्तश्च सप्तमो भङ्ग उच्यते इति परेच्छाकृतव्यवस्थया सप्तभङ्गान् प्रतिपादयामास। युगपदस्तित्वनास्तित्वयोर्विवक्षायां क्रमवर्त्तित्वादुभयं युगपदवाच्यम्। आद्यास्तित्वभङ्गोऽन्त्येनासत्त्वेन सह युगपदवाच्यः। अन्त्यश्चाद्येन भङ्गेन सह युगपदवाच्यः। समुच्चितरूपश्चान्य एकैकेन सह युगपदवाच्य इति तदर्थं चाह।

अत्रोच्यते। ये एते सप्तभङ्गाविवक्षाभेदेनोपपादितास्ते किं वस्तुनो नैसर्गिका धर्मा आगन्तुका वा, आरोपिता वा, तद्विषया वा। नाद्यः। नैसर्गिकस्य धर्मस्य स्वभावत एव वस्तुषु सत्ताया नियततया सप्तानामपि भङ्गानां विवक्षां विनापि सत्त्वप्राप्तेर्विवक्षानिवेशनस्य तत्राप्रयोजकत्वात्। न द्वितीयः। एकान्तस्य कस्यापि नैसर्गिकस्याभावे आगन्तुकस्यापि दृष्टविरोधेनाशक्यवचनत्वात्। अत एव न तृतीयोऽपि। आरोपितैर्भङ्गैर्वास्तवधर्मानैकान्त्यस्य कर्तुमशक्यत्वेन तस्य वैयर्थ्याच्च। न तुरीयः। अनया भङ्गकल्पनया नैसर्गिकस्यानैकान्तित्वायोगात्। नाप्येषां नैसर्गिकत्वम्। परस्परविरोधप्रदर्शनेन प्राचीनैरेव दूषितत्वात्। अतः सप्तानां भङ्गानामितरेतरविरोधेनासम्भवादयुक्तमेवैकत्र निवेशनम्॥ ३३॥

एवञ्चात्माऽकात्स्न्र्यम् ॥ ३४ ॥

ननु कथं बहिरुदासीनस्य तद्दूषणमत आह । एवमपि सति त्वात्मनो वस्तुपरिच्छेदादकार्त्स्न्यं न सर्वत्वम् ।

अथवा शरीरपरिमाण आत्मा चेत् तदा सर्वशरीराणामतुल्यत्वादात्मनो न कार्त्स्न्यं न कृत्स्नशरीरतुल्यत्वम् ॥ ३४ ॥

नच पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

शरीराणामवयवोपचयापचयानुसारेणात्मनोऽपि देवतिर्यङ्मनुष्येषु अवयवोपचयापचयाभ्यां तत्तुल्यता स्यात् । तथा सति

एवञ्चात्माकात्स्न्र्यम् ॥ सूत्रमवतारयन्ति । * नन्वित्यादि * व्याकुर्वन्ति । * एवमित्यादि * । एवमात्मनिष्ठतया तद्दूषणेऽनङ्गीकृतेऽपि सति परमाणुभ्य एव सृष्ट्यङ्गीकारेणात्मनो वस्तुपरिच्छेदाङ्गीकारात् अकात्स्न्र्यं, सर्वत्वं न भवति। तथाच मोक्षदशायामलोकाकाशवर्त्तित्वेन तत्कृतावरणसम्भवान्निरावरणप्रतिज्ञाहानिः । किञ्च । सर्ववस्तुष्वात्माभावादात्मनामस्तिकायत्वप्रतिज्ञाहानिश्चेत्यर्थः । अथाकाशावरणं नावरणम् । दिगम्बरेष्वनावृतत्वव्यवहारात् । आत्मनामसर्वत्वेऽपि जातिवत् तत्र तत्र व्याप्तेः सुवचनत्वेन जीवास्तिकायस्य न हानिरित्याशङ्क्य पक्षान्तरमाहुः * अथवेत्यादि * । यथा बहिर्विरोधेन सप्तभङ्गायोगो दूषणम्, एवमेव देहपरिमाणात्मवादाङ्गीकारेण देहानां सर्वेषां व्यक्तिभेदेनावस्थाभेदेन चातुल्यत्वान्मनुष्यजीवस्य केनचित् कर्मणा गजशरीरे प्रवेशो शरीरैकदेश एव स जीवः स्यादेकदेशान्तरं च जीवशून्यं स्यात् । नच सिद्धान्तवद् गुणव्याप्त्या दोषः परिहर्त्तव्य इत्यपि युक्तम् । तथा सत्यणुत्वस्यागायोगात् । चकारात् पिपीलिकादिदेहे प्रविशंस्तत्र न सम्मीयेतेत्यपि सूच्यते ॥ ३४ ॥

नच पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ किञ्चिदाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेन व्याकुर्वन्ति * शरीराणामित्यादि * । अयमर्थः ।

पर्यायेणाविरोध इति न वक्तव्यम् । तथा सति विकारापत्तेः । सङ्कोचविकासेऽपि विकारस्य दुष्परिहरत्वात् ॥ ३५ ॥

अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३६ ॥

अन्त्यावस्थितिर्मुक्तिसमयावस्थितिस्तस्माद्धेतोः । पूर्वदोषपरिहाराय च उभयनित्यत्वं भवेदणुत्वं वा, महत्त्वं वा । उभयथापि शरीरपरिमाणो न भवतीति न तवार्थसिद्धिः ॥ ३६ ॥

जीवो हि नानाविधेन कर्माष्टकेन ज्ञानावरणीयादिना तत्तच्छरीरेषु प्रविशति । ततो निर्गच्छति च । तानि च शरीराणि नानापरिमाणानीति तेषां शरीराणामवयवोपचयापचयानुसारेण देवादिशरीरप्रविष्टजीवस्याप्यवयवोपचयापचयाभ्यां तत्तच्छरीरपरिमाणता वक्तुं शक्यते । तथा सति पर्यायाख्येनावस्थाविशेषेण क्रमिकेण प्रवेशेन वा परिमाणस्याविरोध इति सूत्रांशेनाशङ्क्य, नचेति परिहरति । एवं न वक्तव्यम् । कुतः ? । विकारिकादिभ्यः । विकारसावयवत्वानित्यत्वानां प्राप्तेर्लोकायतमतादविशेषः । किञ्च । तेऽवयवाः कुत्र गच्छन्ति, तिष्ठन्ति च महान्तं कालं, कुतश्चायान्तीत्यपि निर्द्धारयितुमशक्यम् । अथ न ततोऽपगच्छन्ति, किन्तु स्वल्पशरीरप्राप्तौ घटदीपावयववद् मुष्ट्यादिस्थितपटवद् वा सङ्कुच्य तिष्ठन्ति, पुनर्बृहच्छरीरप्राप्तौ विकाशं प्राप्नुवन्तीति विभाव्यते, तदापि विकारवत्त्वं तु दुष्परिहरम् । तथा सत्यनित्यत्वापाताद् बन्धमोक्षाङ्गीकारो बाध्येतेति ॥ ३५ ॥

अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ दूषणान्तरं वदतीत्याशयेनाहुः । * अन्त्येत्यादि * । दिगम्बरैर्हि मोक्षावस्थागतो यो जीवस्तत्परिमाणमवस्थितमिष्यते । मुक्तस्य जीवस्य देहान्तराभावात् तन्नित्यं परिमाणम् । एवं सति त्वदङ्गीकृता या अन्त्यपरिमाणनित्यता तस्माद्धेतोः । चकाराच्चार्वाकमतं वारयितुं विकारादिप्राप्तं यज्जीवानित्यत्वं तत्परिहाराय उभयनित्यत्वाद् उभयोः संसार-

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥

पराभिप्रेताजडजीवाभिराकृतेश्वरं निराकरोति।
वेदोक्तादणुमात्रेऽपि विपरीतं तु यद् भवेत्।
तादृशं वा स्वतन्त्रं चेदुभयं मूलतो मृषा॥
तार्किकादिमतं निराकरोति।

———

मोक्षावस्थयोर्जीवपरिमाणस्य नित्यत्वं भवेत्। अणुत्वं वा महत्वं वा संसारिजीवपरिमाणं नित्यम्। नित्यद्रव्यपरिमाणत्वात्। आकाशादिपरिमाणवत्। जैवान्त्यपरिमाणवद्दित्यनुमानात्। अन्यथा विपरीतानुमानादन्त्यपरिमाणस्याप्यनित्यत्वं स्यात्। अतोऽविशेषः। उभयथापि जीवः शरीरपरिमाणो न सेत्स्यतीति न तवाभिमतार्थसिद्धिरित्यर्थः। एवमार्हतान् यौक्तिकानवगत्य कश्चित्तद्दर्शने श्रद्धालुर्भवेदिति तस्यापि निवारणं कृतम्॥

एतेषु षट्स्वप्यधिकरणेषु ब्रह्म जगदुपादानं न वेति सन्देहस्तत्तन्मतविरोधः सन्देहबीजं, नेति पूर्वः पक्षः, सर्वसमयानामयुक्तत्वाद् ब्रह्मैवोपादानमिति सिद्धान्तो ज्ञेयः। षष्ठे तु ब्रह्मैव विरुद्धधर्माधारं, नेतरदिति नियमो युक्तो, न वेति सन्देहः, स्याद्वादिभिः सर्वत्र तथाभ्युपगमान्नेति पूर्वः पक्षः। स्याद्वादस्यासङ्गतत्वाद् ब्रह्मैव तथेति नियमो युक्त एव श्रुत्या भक्तप्रत्यक्षेण च प्रामतत्वादिति सिद्धान्त इति प्रकारान्तरमधिकं ज्ञेयम्॥ ३६॥ ६॥

पत्युरसामञ्जस्यात्॥ अधिकरणमवतारयन्ति। * परेत्यादि *। तथाच पत्युरिति पदमेवाधिकरणभञ्जकम्। पूर्वमते पत्युरभावात्। तेन स्मृतिसिद्धस्य पत्युरिदानीं निराकरणं प्रस्तूयत इत्यर्थः। नन्वीश्वरवादस्य वेदानुसारित्वात् कुतस्तन्निराकरणमित्यत आहुः। * वेदोक्तेत्यादि *। * तादृशमिति *। वेदोक्तात् सर्वप्रकारैर्विपरीतम्। तथाचेतो हेतोर्बाह्याबाह्यनिराकरणमित्यर्थः। पराभिप्रेतेश्वरनिकरणेऽपि विशेषमाहुः। * तार्किकादीति *। तार्किका नैयायिका, वैशेषिकाश्च। आदिपदेन हैरण्यगर्भाः, पातञ्जलाः, कापा-

लिकाः, कालामुखाः, पाशुपताः, शैवाश्च । तत्र तार्किकमते नित्यज्ञानेच्छाप्रयत्नाख्यविशेषधर्मवान् स्वाभाविकशरीररहितो जीवादृष्टसम्पादितं शरीरं भूतावेशन्यायेनाविश्य कार्यं जगत् करोति । हैरण्यगर्भादीनां मते क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः प्रधानपुरुषाभ्यामन्यस्तदधिष्ठाता शुद्धसत्त्वशरीरो जगन्निर्मिमीते । कापालिकादीनां चतुर्णां मते तु निमित्तकारणं पशुपतिरीश्वरः । सर्वेऽप्येत ईश्वरे जगदुपादानत्वं नेच्छन्ति । निमित्तकारणत्वमात्रमाहुः । तथा तार्किकाः प्रमाणादिषोडशपदार्थतत्त्वज्ञानाद् द्रव्यादिसप्तपदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्यज्ञानाच्च यथायथं मोक्षमाहुः । योगिनश्च नित्यानित्यवस्तुविवेकमात्रात् । कापालिकास्तु 'तोकमं च कारुकं चैव कुण्डलं च शिखामणिः । भस्म यज्ञोपवीती च मुद्राषट्कं प्रचक्षते । आभिर्मुद्रितदेहस्तु न भूय इह जायते । मुद्रिकाषट्कतत्त्वज्ञः परमुद्राविशारदः । भगासनस्थमात्मानं ध्यात्वा निर्वाणमृच्छती'त्यादिकमाहुः । तथा कालामुखा अपि कपालपात्रभोजनशवभस्मस्नानातत्प्राशनलगुडधारणसुराकुम्भस्थापनतदाधारदेवपूजादिकम् ऐहिकामुष्मिकसकलफलसाधनमभिदधति । तथा शैवा अपि'रुद्राक्षकङ्कणं हस्ते जटा चैका च मस्तके । कपालं भस्मना स्नानमि'त्याद्याहुः । तथा केनचित् क्रियाविशेषेण विजातीयानामपि ब्राह्मण्यप्राप्तिमुत्तमाश्रमप्राप्तिं चाहुः । 'दीक्षाप्रवेशमात्रेण ब्राह्मणो भवति क्षणात् । कापालं व्रतमास्थाय यतिर्भवति मानव'इति । पाशुपतशास्त्रमपि पशुपतिनेश्वरेण प्रणीतं पञ्चाध्यायि । तत्र पञ्च पदार्थाः । ख्यायन्ते । कारणं, कार्यं, योगो, विधिर्दुःखान्त, इति । कारणमीश्वरः । कार्यं प्रधानं महदादि च । योगोऽप्योङ्कारादिध्यानधारणादि । विधिस्त्रिषवणास्नानादि, गूढचर्यावसानो दुःखान्तो मोक्षः।पशवः संसारिण आत्मानस्तेषां पाशो बन्धनम् । तद्विमोक्षो दुःखान्तः । पाशुपतवैशेषिकनैयायिककापालिकानां मुक्त्यवस्थायामशेषविशेषगुणोच्छित्त्या पाषाणकल्पा आत्मानो भवन्ति । सांख्यशैवयोश्चैतन्यस्वभावास्तिष्ठन्तीति भेदः । ईश्वरं निमित्तकारणं मन्वानानामयमाशयः । चेतनस्य खल्वधिष्ठातुः कुलालादेः स्वस्वकार्ये कुम्भादिरूपे निमित्तत्वमात्रं दृष्टं, न तू पादानत्वमपि । अत ईश्वरोऽप्यधिष्ठाता जगतो निमित्तमेव, न तूपादानम् । एकस्यैकस्मिन्नेव निमित्तत्वोपादान-

पतिश्चेदीश्वरस्तस्माद् भिन्नस्तदा विषमकरणाद् वैषम्यनैर्घृण्ये स्याताम् । कर्मापेक्षायां त्वनीश्वरत्वं युक्तिमूलत्वाद्दोषः । असामञ्जस्याद्धेतोर्न पतित्वेनेश्वरसिद्धिः ॥ ३७ ॥

सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

जीवब्रह्मणोर्विभुत्वादजसंयोगस्यानिष्टत्वात् पतित्वानुपपत्तिः । तुल्यत्वादप्यनुपपत्तिरिति चकारार्थः ॥ ३८ ॥

त्वयोर्विरुद्धत्वादिति प्राप्तम् । तत्रेदमुच्यते ॥ पत्युरसामञ्जस्यादिति॥किमसामञ्जस्यमित्याकाङ्क्षायां विवृण्वन्ति । * पतिश्चेदित्यादि * । ननु वैषम्यनैर्घृण्यसूत्रे कर्मसापेक्षत्वेन स्वयमेव दोषः परिहृत इति कथं तत्कृतमसामञ्जस्यमिहोद्भाव्यत इत्यत आहुः । * कर्मेत्यादि * । तत्र हि, पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवतीति, एष उ एव साधु कर्म कारयतीत्यादिश्रुतिसिद्धं विरुद्धधर्माश्रयत्वं स्थापयितुं तथोक्तम् । एते तु न तथा वदन्ति, किन्तु दृष्टानुसारेण कल्पनया । श्रुतिसिद्धस्य त्रिगुणातीतसाकारेश्वरस्वरूपस्यानङ्गीकारात् । योगिभिः शुद्धसत्त्वोपाधिकस्य नैयायिकैर्ज्ञानेच्छाप्रयत्नातिरिक्तविशेषधर्मरहितस्याशरीरस्याङ्गीकारेण तद्दर्शनेषु तद्विरोधस्य स्फुटत्वात् । माहेश्वरमतेऽपि त्रिलोचननीलकण्ठादिविशिष्टरूपाङ्गीकारेण, तादृशस्य च नारायणोपनिषदादौ नारायणादुत्पत्तेरुक्तत्वात् तदनङ्गीकारेण विरोधस्य स्फुटत्वात् । तत् सर्वं मया प्रहस्ते प्रपञ्चितमिति नात्रोक्तम् । अतो यत् तैरङ्गीक्रियते तद् युक्तिमूलमेवाङ्गीक्रियते, न तु श्रुतिसिद्धम् । अतो वेदविरुद्धयुक्तिमूलत्वाद्दोष इत्यर्थः । सूत्रे साध्यनिर्देशस्याभावात् पूर्वाधिकारणरम्भसूत्रात्रशब्दस्यानुवृत्त्या साध्याकाङ्क्षापूर्तिरित्याशयेनाहुः । * असामञ्जस्यादित्यादि * । सूत्रयोजना तु तार्किकाद्यभिमतः पतिर्नोपपद्यते । कुतः ? । असामञ्जस्यात् । तथाच वैषम्यादिरूपात् तस्मात् तथेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॥ दृष्टानुसारेण दूषणान्तरं वदन्तीत्याहुः । * जीवेत्यादि * । निमित्तमात्रत्वाङ्गीकारेण जीवपरमाण्वा-

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

स चेश्वरो जगत्कर्तृत्वेन कल्प्यमानो लौकिकन्यायेन कल्पनीयः। स चाधिष्ठित एव किञ्चित् करोतीतीश्वरेऽप्यधिष्ठानमङ्गीकर्तव्यम् । तस्मिन् कल्प्यमाने मतविरोधोऽनवस्था असम्भवश्च ॥ ३९ ॥

दीनां प्रधानस्य च नित्यत्वाङ्गीकारेण तन्निरूपितसमवायस्य तदभिमतेश्वरे अभावात् समवायसम्बन्धस्यानुपपत्तिः । जीवब्रह्मणोर्विभुत्वादनवयवत्वाच्च कर्मजस्यावयवजस्य च संयोगस्य वक्तुमशक्यतया जन्यस्य तस्याभावादजसंयोगस्य चानित्यत्वाद् वैषम्याद्यापत्त्या प्रवर्त्तनादेरशक्यवचनत्वेन ईशनप्रयोजकतया स्वरूपसम्बन्धस्याप्युक्तत्वात् पतित्वानुपपत्तिः । नच स्वरूपसम्बन्धान्तराभावेऽपि स्वस्वामिभाव एव सम्बन्धोऽस्त्विति वाच्यम् । यतः सर्वगतत्वाचिद्रूपत्वादिना तुल्यत्वाददृष्टेनैव तत्तद्भोगोपपत्तेश्चेशनस्याप्रयोजकत्वादपि पतित्वानुपपत्तिरिति चकारसूचितोऽर्थः । एतेनैव प्रधानेशनमप्यनुपपन्नमिति व्याख्यातम् । तस्यापि व्यापकत्वमहदादिजननस्वभावतयाङ्गीकारेण तदीशनस्याप्यप्रयोजकत्वादिति । तथाचानुपपन्नं तार्किकादिमतमित्यर्थः । भाष्येऽनुल्लेखस्तूपलक्षणविधया अनुक्तसिद्धत्वाज्ज्ञातव्यः।

इदं सूत्रं रामानुजभट्टभास्करशैवभिक्षुभिर्न लिखितम् । मध्वशङ्कराभ्यां तु लिखितम् ॥ ३८ ॥ ७ ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ तार्किकमते दूषणान्तरमन्यदप्याहेत्याहुः। * स चेत्यादि * । अधिष्ठानं शरीरम् । अयमर्थः । कार्यत्वादिलिङ्गकानुमानैर्जगत्कर्तृत्वेन कल्प्यमान ईश्वरो लौकिकन्यायेनोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षायत्नवत्तया कल्पनीयः । लौकिकश्च कर्त्ता शरीरमधिष्ठायैव करोतीतीश्वरेऽपि शरीराधिष्ठानमङ्गीकर्त्तव्यम् । नचाशरीरस्यैव कर्त्तृत्वम् । मनसो नित्यत्वेऽप्यशरीरेषु मुक्तेषु मानसकार्यादर्शनात् तत्र दृष्टान्ताभावेन न्यायानवता-

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

करणवदङ्गीकारे असम्बन्धदोषः परिहृतो भवति। तच्च न युक्तम्। भोगादिप्रसक्तेः ॥ ४० ॥

रात्। अतः शरीराधिष्ठानमवश्यमङ्गीकर्त्तव्यम्। अन्यथा दृष्टविरोधेन प्रतिवादिनं पर्यनुयुञ्जानस्य तवैव निग्रहात्। तस्मिंश्च कल्प्यमाने नित्यानित्यविकल्पेन मतविरोधः। सावयवस्य शरीरस्य नित्यत्वे जगतोऽपि नित्यत्वाविरोधादीश्वरासिद्धेः। नच तन्निरवयवम्। अदर्शनादसिद्धेः। अथानित्यम्। तर्हि तस्य कः कर्त्ता। न तावज्जीवः। तस्याशरीरस्य तत्रासामर्थ्यात्। सोऽपि सशरीरश्चेत् तस्यापि कर्त्रन्तरविचारेऽनवस्थाप्रसङ्गः। अथ स्वयमेव स्वशरीरं भूतावेशन्यायेनाविश्य करोतीतिचेत् तदाप्युक्तैवानवस्था। अतो वज्रलेपायितेवाधिष्ठानानुपपत्तिः। चकारोऽनुक्तानां दोषाणां समुच्चायकः। ते च जन्माद्यधिकरणे प्रपञ्चितास्ततोऽवगन्तव्याः।

माध्वास्तु—अधिष्ठानपदे आधारं व्याकुर्वन्ति, निराधारस्य कर्तृत्वं न दृष्टमिति ॥ ३९ ॥

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ परोक्तं परिहारमाशङ्क्य दूषयतीत्याहुः। * करणवदित्यादि *। करणवदिति द्वितीयार्थे वतिः। तथाच यथा शरीररहितोऽपि जीवः करणग्रामं मनश्चक्षुरादिकमधितिष्ठति स्वस्वकार्ये प्रेरयति, तथा ईश्वरोऽप्यशरीरः सर्वाञ्जीवानधिष्ठास्यति। प्रधानपुरुषौ चाधिष्ठास्यति। अधिष्ठानं चात्र स्वस्वकार्ये नियोजनम्। एवञ्चासम्बन्धदोषोऽपि परिहृतो भवति। श्रेणीमुख्यवत् स्वस्वामिभावेनैव निर्वाहादितिचेन्नेदं युक्तम्। कुतः?। भोगादिभ्यः*भोगादिदोषप्रसक्तेः। यथा हि करणान्यधितिष्ठञ्जीवः पुण्यपापाभ्यां सुखदुःखभोगभाग् भवति, तत्र रागद्वेषादिवांश्च। तथैवेश्वरोऽपि भवेत्। तत्र तदसंसर्गे नियामकाभावात्। नचैश्वर्यस्य नियामकत्वम्। लौकिकैश्वर्यवत्स्वपि तेषां दर्शनात्। नापि निरतिशयितरूपाया ऐश्वर्यकाष्ठायाः। केवलाभियुक्तिभिस्तस्या एवासिद्धेः। अतो नानेनापि दृष्टान्तेनाधिष्ठानसम्भव इत्यर्थः ॥ ४० ॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥

ईश्वरः प्रकृतिजीवनियमार्थमङ्गीकृतः । तत्तु तयोः परिच्छेदे स भवति । ततश्च लोकन्यायेन जीवप्रकृत्योरन्तवत्त्वं भवेत् । ततश्चानित्यतायां मोक्षशास्त्रवैफल्यम् । एतद्दोषपरिहाराय विभुत्वनित्यत्वेऽङ्गीक्रियमाणे सम्बन्धाभावादसर्वज्ञता वा स्यात् । तस्मादसङ्गतस्तार्किकवादः ॥ ४१ ॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ दूषणान्तरादपि तार्किकप्रतिपन्न ईश्वरो न युक्त इत्याशयं स्फुटीकुर्वन्ति * ईश्वर इत्यादि * । अयमर्थः । न हि तैरीश्वरः श्रुतिश्रद्धयाऽङ्गीकृतः, किन्तु जीवानामनन्तत्वाच्चेतनया स्वतन्त्रत्वाज्ञानास्वभावत्वाच्च जगन्निर्माणं तैर्न भवति तेषां भोगनियमश्च [illegible] ज्ञानत्वेऽपि चेतनाऽनधिष्ठितायाः अकिञ्चित्[illegible] केवलाया जगन्निर्मितिः । यन्मते न प्रकृतिस्तन्मते परमाणवादय इति जडचेतनयोः प्रकृतिजीवयोर्नियमनार्थमङ्गीकृतः । तत्तु नियमनं तयोर्जडचेतनयोः परिच्छेदे इयत्तायां सम्भवति । न हीयत्ताशून्याः सर्वे नियन्तुं शक्यन्ते, नापि व्यापकाः । अतो नियमनसिद्ध्यर्थं तेषामियत्ताङ्गीकार्या । ततश्च यदियत्तापरिच्छिन्नं तदन्तवत् । यथा घटपटादिकमिति लोकन्यायेन जीवप्रकृत्योरन्तवत्त्वं भवेत् । ततश्च जीवाऽनित्यतायां स्वस्वशास्त्रस्य मोक्षशास्त्रत्वं यदङ्गीक्रियते, तद्वैफल्यम् । यदि चैतस्य शास्त्रवैफल्यदोषस्य परिहाराय विभुत्वनित्यत्वमङ्गीक्रियते जीवानां, तदा तस्मिन्नङ्गीक्रियमाणे तेष्वियत्तावच्छेदकदेशसंख्ययोः सम्बन्धाभावादीश्वरस्यासर्वज्ञता स्यात् । यदपरिमितं तत् सर्वमज्ञेयमाकाशादिवदिति नियमात् तस्मादेकदोषवारणे दोषान्तरसम्भवादसङ्गतस्तार्किकाणां वाद इति ।

माध्वा रामानुजाश्चात्र केवलं माहेश्वरमतनिराकरणमेवाधिकरणप्रयोजनमाहुः ।

शैवस्तु—पूर्वाचार्यव्याख्यां शिवस्य केवलनिमित्तत्वबोधक-

बनारससंस्कृतसीरीज़नाम्नी वाराणसेयसंस्कृतपुस्तकावली ।

इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषानिबद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः कोचिदङ्गलभाषानुवादसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्ये ऽपि विद्वांसः शोधयन्ति । यैर्ग्राहकमहाशयैरियं पुस्तकावली नियमेनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्तदेकैकस्य खण्डस्य ।||) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देयः । अन्यैर्महाशयैर्यैः कानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डानां १) [illegible] प्रापणव्ययश्च =) देय इति ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।	रु०	आ०
सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५	०
अर्थसङ्ग्रह अंग्रेजीभाषानुवादसहितः	१	०
तन्त्रवार्त्तिकम् खण्डानि १३	१३	०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतं शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् सभाष्यं ख० ६	६	०
सांख्यकारिका [illegible] सहिता	१	०
वाक्यपदीयम् खण्डानि ५ (प्र[illegible] प्रथमद्वितीयकाण्डे पुण्यराजटीकासहित खण्ड ३ । द्वितीयभागः तृतीयकाण्डम् हेलाराजटीकासहित खण्ड २)	५	०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ९	९	०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२	०
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपादप्रणीतभाष्यसहितम् खण्डे २	२	०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५	०
नैष्कर्म्यसिद्धिः खण्डानि ४	४	०
महर्षिकात्यायनप्रणीतं शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रम् सभाष्यम्	३	०
ऋग्वेदीयशौनकप्रातिशाख्यं सभाष्यम् खण्डानि ४	४	०
(बृहत्) वैयाकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम् खण्डानि ४	४	०
विवरणोपन्यासः सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२	०
तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम्) ख० ८	८	०
वेदान्तदीपः (श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचितः) खण्डानि ३	३	०
टुप्टीका खण्डानि ४	४	०

